

Maria Stinia

Podręczniki w gimnazjach galicyjskich w latach 1860-1918

Prace Komisji Historii Nauki Polskiej Akademii Umiejętności 6, 5-39

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Maria STINIA

PODRĘCZNIKI W GIMNAZJACH GALICYJSKICH W LATACH 1860–1918

Problematyka podręczników do szkół średnich w Galicji nie została do tej pory całościowo opracowana. Istniejące najpełniejsze opracowanie S. I. Możdżenia¹ poświęcone temu tematowi obejmuje okres od 1860 do 1885 r., tj. od początków polonizacji szkolnictwa do czasu powołania przy Radzie Szkolnej Krajowej (RSK) organu odpowiedzialnego za podręczniki w postaci Komisji Podręczników Szkolnych. Kwestie oceny podręczników, ich poziomu merytorycznego i metodycznego są opracowane tylko dla poszczególnych przedmiotów, jak na przykład historia czy język polski².

¹ S. I. Możdżeń, *Podręczniki w galicyjskich szkołach średnich (1860–1885)*, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 248, Prace Pedagogiczne, VII, Wrocław 1975, s. 33-60.

² Cz. Majorek, *Historia uytylitarna i erudycyjna. Szkolna edukacja historyczna w Galicji (1772–1918)*, Warszawa 1990; J. Maternicki, *Dydaktyka historii w Polsce 1773–1918*, Warszawa 1974; W. Zwolska, *Podręczniki historii w gimnazjach galicyjskich w latach 1867–1914*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Seria I, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 86, Łódź 1972, s. 27-45; M. Wierzbička, *Popularne podręczniki dziejów Polski w latach 1864–1914*, [w:] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w. Zbiór studiów*, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 1981, s. 355-394; L. Słowiński, *Nauka literatury polskiej w szkole średniej w latach 1795–1914*, Warszawa 1975; A. Puzyrewicz-Kaczmarek, *Wpływ walki o szkołę polską na nauczanie literatury polskiej w galicyjskich szkołach średnich*, Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych, t. XXVI, 1980, s. 178-187; M. Ingot, *Gatunki i rodzaje literackie w galicyjskich podręcznikach do nauczania języka polskiego w szkołach elementarnych i niższych klasach gimnazjalnych*, [w:] *Literatura i wychowanie. Z dziejów edukacji literackiej w Galicji*, pod red. M. Ingolda, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 633, Wrocław 1983, s. 51-74.

Przedmiotem obecnych badań było stworzenie obrazu podręczników używanych w galicyjskich gimnazjach klasycznych z polskim językiem wykładowym w latach 1860–1918 i prześledzenie dyskusji i ocen, jakie wywoływały na łamach prasy dydaktycznej i fachowej, na tle obowiązujących programów nauczania, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji po 1885 r. Data wyznaczona została dwoma czynnikami, przede wszystkim kończył się okres pewnego liberalizmu w galicyjskim piśmiennictwie podręcznikowym, w związku ze wznowieniem działalności tzw. Komisji Naukowej przy RSK, do kompetencji której należała odtąd ocena i aprobata podręczników szkolnych. Dyscyplinowano tym samym autorów i zmniejszono ryzyko wydawców. Drugi czynnik, to rozpoczęcie na łamach prasy powszechnej dyskusji na temat konieczności podniesienia poziomu nauczania w szkołach średnich, pełnej polonizacji podręczników, a co za tym idzie i nauczania. W dyskusję zaangażowane zostały środowiska uniwersyteckie Krakowa i Lwowa, Akademia Umiejętności, politycy i całe środowisko nauczycieli szkół średnich, wypowiadające się indywidualnie, jak i działające poprzez organizacje nauczycielskie: Towarzystwo Pedagogiczne i Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych (TNSW). Wynikiem tej dyskusji stało się podjęcie przez nie działalności wydawniczej, w efekcie czego stały się one inicjatorami powstania wielu podręczników.

Przepisy wprowadzone przez Zarząd Organizacyjny w 1848 r. wprowadzały swobodny wybór podręczników. Były one aprobowane dopiero po wydrukowaniu, co powodowało, że duża liczba książek trafiała do szkół bez aprobaty, a szkoły tworzyły dowolne zestawy podręczników, zmieniające się co roku. Sytuacja zmusiła RSK do opanowania tej sytuacji i opracowania spójnej polityki podręcznikowej, pozwalającej na stworzenie podręczników do gimnazjum niższego i wyższego³, uwzględniających zmiany programowe wymuszone postępowaniem w nauce. W latach 1860–1884 większość podręczników używanych w gimnazjach galicyjskich stanowiły tłumaczenia z języka niemieckiego⁴. Spośród polskich zaledwie kilka można uznać za dobre i skutecznie konkurujące z przeróbkami niemieckimi; były to np. podręczniki botaniki E. Hückla, mineralogii K. Kłęska, gramatyki języka polskiego A. Małeckiego, zoologii M. Nowickiego i fizyki J. Soleckiego. Reforma programów nauczania, jaka nastąpiła w 1884 r., stała się jednym z czynników, które wpłynęły na zmiany w opracowaniu nowych podręczników. Była to pierwsza większa reforma od czasu Zarządu Organizacyjnego i dotyczyła treści i metod nauczania. Nadmierny werbalizm

³ Gimnazjum klasyczne było szkołą ośmioletnią, a system kształcenia opierał się na dwóch stopniach nauczania: niższym obejmującym klasy I–IV i wyższym – klasy V–VIII.

⁴ S. I. Możdżeń, *Podręczniki...*, s. 51.

miał być zastąpiony przez metody pogładowe, a myślenie indukcyjne miało się stać podstawą nauczania przedmiotów matematyczno-przyrodniczych⁵. Podniesiono również wymagania wobec nauczycieli. W konsekwencji tych zmian okazało się, że istniejące podręczniki nie przystają do nowych wymagań. Sytuację oceniano wówczas bardzo krytycznie. Na łamach „Muzeum”, podstawowego czasopisma dla nauczycieli szkół średnich, będącego jednocześnie organem największej organizacji nauczycieli gimnazjalnych, jakim było TNSW, istniejącym podręcznikom zarzucano, że w większości są tłumaczeniami podręczników niemieckich i zawierają dużo rażących błędów językowych, że są zbyt obszerne, przeładowane niepotrzebnymi treściami i przestarzałe⁶.

Rozkwit polskiego piśmiennictwa podręcznikowego w Galicji możemy datować na lata 90. Wpłynęły na ten proces takie czynniki, jak: podniesienie poziomu wykształcenia nauczycieli, polonizacja i rozwój uniwersytetów w Krakowie i Lwowie, działalność Akademii Umiejętności i zaangażowanie środowisk naukowych, powołanie Komisji Podręcznikowej i określenie procedur aprobowania podręczników, działalność jako przewodniczącego RSK w latach 1890–1900 Michała Bobrzyńskiego, który osobiście zabiegał o opracowanie oryginalnych podręczników, opracowanie i upowszechnienie zasad pisowni polskiej i szeroka działalność wydawnicza organizacji nauczycielskich. Do najbardziej popularnych wydawców książek szkolnych, oprócz wspomnianych organizacji nauczycielskich, należały wydawnictwa: Tempskiego w Wiedniu, Jakubowskiego, Seyfertha i Czajkowskiego we Lwowie, Himmelblaua w Krakowie.

W gimnazjach trzon wychowania moralnego i podstawę wychowawczych działań szkoły stanowiła religia. Jako przedmiot obowiązkowy nauczana była we wszystkich klasach w wymiarze 2 godzin tygodniowo. Szkoła musiała zapewnić regularne i systematyczne nauczanie religii dla każdego wyznania, do którego należało przynajmniej 20 uczniów we wszystkich klasach razem. Plany nauczania musiały uwzględniać specyfikę poszczególnych wyznań (Reskrypt MWiO z 31.01.1872 r.). Nauczanie religii i nadzór nad nimi pozostawały w gestii właściwych Kościołów⁷. Do nauczania religii katolickiej katecheci początkowo używali niemieckich podręczników lub stosowali wykład uzupełniony dyktowaną notatką. Sytuacji nie poprawiło przetłumaczenie na język polski kilku podręczników niemieckich. W opiniach ówczesnych nie zaspokajały one jednak potrzeb

⁵ S. I. Możdżeń, *Ustrój szkoły średniej w Galicji i próby jego modernizacji w latach 1848–1884*, Wrocław 1974.

⁶ *Z powodu wznowienia komisji naukowej w c. k. RSK*, „Muzeum” R. III: 1887, s. 68.

⁷ *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych*, oprac. J. Piwocki, Lwów 1901, t. 3, s. 256.

duchowych uczniów i nie uwzględniały sytuacji religijnej Galicji⁸. W klasie pierwszej obowiązywał *Katechizm Szustera* w tłumaczeniu ks. Zielińskiego, a następnie *Katechizm większy* w opracowaniu ks. Morawskiego i *Wielki katechizm religii katolickiej*⁹. W klasie II i III popularne były historie biblijne ks. Dąbrowskiego¹⁰. Dla klas IV przeznaczone były: *Wykład obrzędów i religijnych zwyczajów* ks. W. J. Jachimowskiego, który był tłumaczeniem niemieckiego podręcznika L. Frencla, a następnie od połowy lat 90. *Liturgika* A. Jougana¹¹. W gimnazjum wyższym niemieckie tłumaczenie apologetyki Martina zastąpione zostało *Nauką wiary* krakowskiego katechety M. Jeża oraz dogmatyką A. Jougana¹². Etykę katolicką w klasie VII rozpatrywano w oparciu o popularny przekład Ł. Soleskiego z *Etyki* Martina i z *Etyki* ks. K. Szczeklika¹³. Program kończono historią Kościoła, do której używano prac: *Historia kościelna* wg Robitscha w tłumaczeniu Jachimowskiego i *Historia Kościoła katolickiego* ks. Jougana wydana w 1895 r.

Lekcje dla uczniów wyznania mojżeszowego regulowały ustawy o zewnętrznych stosunkach prawnych Izraelitów, które ukazały się w 1868, 1869 i 1890 r. W myśl tych ustaw przełożeni zborów izraelickich mieli się starać o moralność i obyczaje młodzieży żydowskiej poprzez udzielanie nauki religii w szkołach publicznych. Nauka miała się odbywać w języku wykładowym szkoły, należało jej udzielać według dokładnego planu i za pomocą podręczników, które pozostawałyby w ścisłym związku z tym planem. To zastrzeżenie spowodowane było tym, że nie było podręczników do nauki religii przeznaczonych dla szkół gimnazjalnych¹⁴. W 1905 r. MWiO wydało zgodę na zwiększenie liczby godzin nauki religii mojżeszowej do 2 tygodniowo w tych klasach szkół, w których jest więcej niż 20 uczniów tego wyznania. Do nauki religii izraelickiej na początku wieku zaczęto używać podręczników Kammer-

⁸ A. Jogan, *W sprawie nauki religii w szkołach*, „Muzeum” R. VI: 1890, s. 684.

⁹ *Katechizm większy dla szkół ludowych podług ks. Deharbe’a*, oprac. ks. Morawski, Lwów 1898; *Wielki katechizm religii katolickiej*, Kraków 1910.

¹⁰ T. Dąbrowski, *Historia biblijna dla szkół średnich, wydziałowych i seminariów nauczycielskich*, z mapą, cz. I: *Stary Zakon*, cz. II: *Nowy Zakon*, Stanisławów 1881.

¹¹ A. Jogan, *Liturgika katolicka do użytku w szkołach średnich, uniwersytetach, seminariach nauczycielskich i szkołach wydziałowych*, Lwów 1895, rec. A. Boc T. J., „Muzeum” R. XII: 1896, s. 38.

¹² W. Jachimowski, *Dogmatyka ogólna oraz wstęp do ksiąg św. Starego i nowego przymierza w Kościele na V klasę wg dzieła niemieckiego K. Martina biskupa z Paderborn...*, Lwów 1889; M. Jeż, *Nauka wiary katolickiej*, Kraków 1899; A. Jogan, *Katolicka dogmatyka szczegółowa dla szkół średnich*, Lwów 1901.

¹³ K. Martin, *Etyka katolicka przetłumaczona przez dr. Ł. Soleskiego*, Przemyśl 1886; K. Szczekliki, *Etyka katolicka*, Tarnów 1898.

¹⁴ *Sprawa nauczania religii mojżeszowej*, „Muzeum” R. VI: 1890, s. 332.

linga i Salomona Spitzera, nauczyciela religii w gimnazjach krakowskich i zarazem kaznodziei synagogi izraelskiej¹⁵.

Edukacja polonistyczna w gimnazjum galicyjskim była procesem zmiennym i złożonym, związanym z pozycją zajmowaną przez język polski w programach nauczania. Zarys Organizacyjny określał cele nauczania języka wykładowego, aż do wprowadzenia nowego planu i instrukcji w 1893 r. Realizacja ustawy językowej z 1867 r.¹⁶ była powrotem do niezrealizowanych zaleceń Zarysu. Wiązała się również ze zwiększeniem wymiaru godzin nauki języka polskiego do 3 godzin tygodniowo w każdej klasie. Zarys stawiał przed gimnazjum niższym takie zadania, jak: opanowanie przez dzieci poprawnego czytania i pisania, nabranie pewności w formułowaniu myśli na piśmie w sposób poprawny gramatycznie i ortograficznie, zakładając znajomość form pism używanych w codziennym życiu oraz kształtowanie smaku literackiego poprzez uczenie się na pamięć fragmentów prozy i poezji objaśnianych na lekcjach¹⁷. W gimnazjum wyższym celem była biegłość i stylistyczna poprawność w pisemnym i ustnym używaniu mowy oraz w wyrażaniu rozszerzającego się zakresu myśli, znajomość lektury narodowej, a także charakterystyka głównych gatunków i form literackich. Nauczanie języka polskiego nie ograniczało się wyłącznie do wykształcenia lingwistycznego, lecz miało „dostarczyć obfitości kształcącego umysł materiału w formie klasycznej, albo przynajmniej nienagannej, oraz wpływać na naukę wszystkich innych przedmiotów orzeźwiająco, łącząco, uzupełniająco”.

Zadania te stały się zbyt trudne do osiągnięcia. W dwadzieścia lat po wprowadzeniu ustawy językowej głosy wskazujące na złą sytuację i domagające się podniesienia poziomu nauczania języka polskiego były coraz donioślejsze. Na posiedzeniu sejmiku krajowego 13 XI 1890 r., referując sprawozdanie RSK o stanie szkół w latach 1888–1890, stwierdzono, że „mało kto w Galicji umie pisać i mówić poprawnie po polsku”. Zalecono więc kontrolę podręczników pod względem językowym, przy czym chodziło nie tylko o książki do nauki języka polskiego, ale głównie do nauczania innych przedmiotów gdzie zastosowanie miały tłumaczenia książek niemieckich, wydanie dobrych po polsku napisanych podręczników, zwiększenie liczby godzin nauki języka polskiego¹⁸. RSK informowała

¹⁵ Z. Kammerling, *Wiara i ustawa, nauka o wierze i powinnościach izraelskich*, Lwów 1906; S. Spitzer, *Modły izraelitów*, Kraków 1907; tenże, *Historia biblijna oraz zasady wiary i moralności*, Kraków 1907.

¹⁶ *Ustawa o języku z dn. 22 VI 1867 r. Krajowe ustawy szkolne wraz ze statutem RSK* zestawiał Bolesław Baranowski, Lwów 1893, s. 86.

¹⁷ *Zbiór ustaw...*, s. 607.

¹⁸ *Sprawa szkół średnich w sejmie*, „Muzeum” R. VI: 1890, s. 756-757.

również, że podjęto już prace nad nowymi wypisami, uproszczeniem gramatyki i ujednoczeniem ortografii.

W gimnazjum niższym posługiwano się przede wszystkim wypisami, czytając i analizując zebrane tam fragmenty. Było to jednym z ważniejszych osiągnięć szkoły galicyjskiej, ponieważ oznaczało zerwanie z tradycją „wzórów poezji i prozy” na rzecz samodzielnej lektury tekstów literackich. Były one podstawowym źródłem kontaktów z literaturą, kształtującym kanon symboli literackich¹⁹. Wypisy służyły również do budowania rozważań historyczno-literackich i zaznajamiały z najważniejszymi gatunkami literackimi²⁰.

Od klasy V rozpoczynano lekturę całych utworów. Dzieje literatury polskiej przekazywane w postaci fragmentów tekstów literackich były najwcześniejszym polskim podręcznikiem²¹. Wydawane od 1852 r. *Wypisy polskie* były do 1895 r. wielokrotnie wznawiane²². Były niezwykle drobiazgowe, a przy tym, szczególnie w klasach niższych, nie całkiem reprezentatywne dla danego okresu. Treści zawierały elementy ugodowo-lojalistyczne, podkreślały jedność wielonarodowej monarchii Habsburgów²³. Nieco lepiej było w przypadku wypisów dla klas wyższych, w których już znajdujemy utwory będące do dzisiejszego dnia uznanym kanonem literatury polskiej, jednak ich szczegółowość i objętość utrudniała efektywne ich wykorzystanie²⁴. Wśród fragmentów utworów znajdowały się wszystkie gatunki i rodzaje piśmiennictwa, nie ograniczano się do literatury pięknej²⁵ i uwzględniano również teksty dotyczące dziejów nauki i techniki²⁶. Zastąpiono je po 1874 r. wypisami Karola Mecherzyńskiego²⁷. Był on również

¹⁹ W. Dynak, *Kanon symboliki narodowej i społecznej w galicyjskiej edukacji polonistycznej*, [w:] *Literatura i wychowanie...*, s. 41.

²⁰ M. Inglot, *Gatunki i rodzaje literackie w galicyjskich podręcznikach do nauczania języka polskiego w szkołach elementarnych i niższych klasach gimnazjalnych*, [w:] *Literatura i wychowanie...*, s. 54-55.

²¹ S. I. Możdżeń, *Podręczniki...*, s. 35.

²² *Wypisy polskie dla klas niższych c. k. szkół gimnazjalnych i realnych*, t. I-IV, Lwów 1882.

²³ *Wypisy polskie dla użytku klas niższych w c. k. szkołach gimnazjalnych*, Lwów 1860; *Wypisy polskie dla użytku klas niższych c. k. szkół gimnazjalnych*, Lwów 1870.

²⁴ Rec. „Szkoła” 1875, s. 5-7, 12-13.

²⁵ *Wypisy polskie dla użytku klas wyższych c. k. szkół gimnazjalnych*, t. I, cz. I, Lwów 1853, cz. II, Lwów 1856; *Wypisy polskie dla użytku klas wyższych*, Lwów 1858.

²⁶ J. Dybiec, *Nauczanie historii nauki i techniki w szkolnictwie na ziemiach polskich w latach 1864–1918*, [w:] *Dzieje nauczania historii nauki i historii techniki w Polsce*, pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1982, s. 160.

²⁷ K. Mecherzyński, *Przykłady i wzory z najcelniejszych poetów i prozaików zebrane i zastosowane do historii literatury polskiej opowiedzianej w krótkości dla młodzieży*, Kraków 1874, t. 1-2, 1877–1878, wyd. II rozsz., t. 1-2.

autorem podręcznika do nauki historii literatury polskiej, zawierającego charakterystykę głównych przedstawicieli literatury polskiej²⁸. Pomimo ostrej krytyki, z jaką spotkał się ten podręcznik ze strony nauczycieli na II Walnym Zjeździe TNSW w 1885 r.²⁹, nie można mu odmówić, że jego cechą było dążenie do nobilitacji kultury i literatury narodowej³⁰. Podręczniki Mecherzyńskiego zawierały sporo luk i błędnych ocen, ale stanowiły pierwszą w Galicji próbę powiązania historii literatury z lekturą odpowiednio dobranych fragmentów tekstów literackich³¹. Równolegle znalazły się w użyciu wypisy opracowane przez pochodzących z Poznańskiego nauczycieli gimnazjalnych: J. Poplińskiego *Nowe wypisy polskie* oraz bardziej popularne A. Poplińskiego *Wybór poezji i prozy dla klas niższych gimnazjalnych*.

Wypisy dla klas niższych, wydawane w latach 90., powstawały według wskazówek, które opracowała RSK³². Polecały one między innymi za pomocą konkretnych przykładów zwracać uwagę na religijność, miłość ojczyzny, przywiązanie do rodziny, miłosierdzie, poświęcenie, męstwo, honor, oszczędność i pracowitość, samodzielność.

W gimnazjum niższym w klasie I i II stosowano zestawy tekstów przygotowane przez Franciszka Próchnickiego i Józefa Wójcika oraz Mariana Reitera³³. Wypisy Próchnickiego i Wójcika dla klasy pierwszej dostosowano do poziomu uczniów. Całość oparta była na chronologii dziejów ojczystych przeplatanych współczesnymi obrazkami z życia ludów Galicji. Tematyka była bardzo szeroka, przedstawiała obyczaje, opisy przyrody, zawierała dużo elementów religijnych. Nie pozbawione były treści lojalistycznych kształtujących cechy obywatela cesarstwa, podkreślając łaskawość panującej dynastii (np. w opowiadaniach *Łaskawość Marii Teresy, Cesarz Józef II lekarzem*)³⁴. W klasie III i IV korzystano ze zbioru

²⁸ K. Mecherzyński, *Historia literatury polskiej dla młodzieży opowiedziana w krótkości*, Kraków 1873.

²⁹ L. K. Słowiński, *Nauka literatury polskiej w szkole średniej w latach 1795–1914*, Warszawa 1976, s. 366.

³⁰ J. Kolbuszewski, *Zagadnienie „wartości” w galicyjskich podręcznikach literatury polskiej*, [w:] *Literatura i wychowanie...*, s. 18.

³¹ L. K. Słowiński, *Nauka literatury polskiej...*, s. 236.

³² *Wskazówki dla wypisów dla niższych klas gimnazjalnych*, Sprawozdanie c. k. RSK za rok szkolny 1891/92, s. 14.

³³ F. Próchnicki, J. Wójcik, *Wypisy polskie dla klasy I szkół gimnazjalnych i realnych*, Lwów 1890; tychże, *Wypisy polskie dla klasy II szkół gimnazjalnych i realnych*, Lwów 1890, 1897, rec. H. Kopia, „Muzeum” R. VIII: 1892, s. 340-343; M. Reiter, *Czytania polskie dla klasy I*, Lwów 1910, rec. M. Skoczylas, „Muzeum” R. XXVII, 1911 t. 1: s. 468.

³⁴ *Tamże*.

lektur krakowskich profesorów gimnazjalnych Jana Czubka i Romana Zawilińskiego³⁵. W klasie III podstawą wypisów były obszerne fragmenty *Pana Tadeusza* zawierające opisy obyczajów i przyrody. Wiele fragmentów prac literackich było obrazami z dziejów historii Polski przeplatanyymi elementami religijnymi. W klasie IV dominowały fragmenty ukazujące obraz ojczyzny pod różnymi aspektami: krajobrazu, obyczajów, postaci i wydarzeń w wymiarze patriotyczno-religijnym. Wypisy zawierały również utwory opisujące współczesną monarchię austro-węgierską, podkreślając jej wielonarodowość.

W 1912 r. wszedł do użytku IV tom *Wypisów* Próchnickiego i Wójcika przeznaczony dla klasy IV³⁶. Stosowano również wypisy i podręcznik A. Mazanowskiego. W gimnazjum wyższym używano przede wszystkim zbiorów Próchnickiego³⁷, Stanisława Tarnowskiego i Józefa Wójcika³⁸, Tarnowskiego i Próchnickiego³⁹ oraz Chrzanowskiego i Wojciechowskiego⁴⁰. *Wypisy polskie dla klas wyższych szkół gimnazjalnych*, opracowane przez S. Tarnowskiego i J. Wójcika, zawierają oprócz fragmentów utworów wstęp, w którym umieszczono definicję literatury oraz podział na okresy historyczno-literackie. Autorów i utwory dobrano pod względem wartości artystycznej, zgodności ich twórczości z charakterem epoki. Utwory przedstawione w tym wyborze pozostają do dnia dzisiejszego w kanonie literatury polskiej. Zarzucano im przeładowanie szczegółami historycznymi, a także ograniczanie samodzielności nauczyciela poprzez narzucanie opinii o poszczególnych utworach.

Podstawowym podręcznikiem, który stosowano przez długie lata w nauce gramatyki w gimnazjach, była *Gramatyka* Antoniego Małeckiego⁴¹, która miała zastosowanie w całym gimnazjum. Praca funkcjonowała w szkołach w dwóch formach jako *Gramatyka języka polskiego większa* przez

³⁵ R. Zawiliński, *Wyjątki z pomników języka polskiego w XIV–XVI w. do użytku klas V szkół średnich*, Kraków 1892, rec. W. Grzegorzewicz, „Muzeum” R. VIII: 1892, s. 337-340; J. Czubek, R. Zawiliński, *Wypisy polskie dla klasy III szkół gimnazjalnych i realnych*, Kraków 1893; tychże, *Wypisy polskie dla klasy IV szkół gimnazjalnych i realnych*, Kraków 1894, rec. A. Mazanowski, „Muzeum” R. XI: 1895, s. 566-573.

³⁶ F. Próchnicki, J. Wójcik, *Wypisy polskie dla klasy IV*, t. IV, Lwów 1911.

³⁷ F. Próchnicki, *Wypisy polskie dla klasy V c. k. szkół gimnazjalnych i realnych*, Lwów 1899; tenże, *Wzory poezji i prozy*, Lwów 1893.

³⁸ S. Tarnowski, J. Wójcik, *Wypisy polskie dla klas wyższych szkół gimnazjalnych i realnych*, cz. I, Lwów 1890, rec. M. Mazanowski, „Muzeum” R. VII: 1891, s. 907-921.

³⁹ S. Tarnowski, F. Próchnicki, *Wypisy polskie dla klas wyższych szkół gimnazjalnych i realnych*, cz. II, Lwów 1891.

⁴⁰ I. Chrzanowski, K. Wojciechowski, *Wypisy polskie*, cz. I, Lwów 1909.

⁴¹ A. Małecki, *Gramatyka języka polskiego szkolna*, Lwów 1882.

A. Małeckiego..., przeznaczona dla nauczycieli, rozszerzona, zawierała więcej objaśnień, kładła nacisk na przedstawienie „logiczności i konsekwencji językowej w gramatyce polskiej”⁴². *Gramatyka języka polskiego mniejsza* skierowana była do uczniów szkół gimnazjalnych i realnych⁴³. Książka wyparła wydane na początku lat 60. podręczniki B. Trzaskowskiego i D. E. Łady-Łazowskiego⁴⁴.

Obok niej zaczęto w gimnazjum niższym stosować książki Romana Zawilińskiego⁴⁵ i Franciszka Konarskiego⁴⁶.

Języki klasyczne stanowiły podstawę nauki w gimnazjum w II połowie XIX w. Przeznaczano na nie największą ilość czasu (od 8 do 5 godzin tygodniowo w zależności od klasy), a łacina pozostawała jednym z najważniejszych przedmiotów. Stanowisko władz szkolnych w tym względzie było jednoznaczne. „Podstawa klasyczna gimnazjum nie może doznać żadnego uszczerbku i ujmę, jest to stałym zadaniem i przekonaniem władz szkolnych, inaczej przerwalibyśmy nić historyczną naszego narodowego wykształcenia i oświaty, inaczej odbieglibyśmy od zachodu, a wpłynęli na mętne morze eksperymentu” – mówił w swoim przemówieniu z okazji otwarcia gimnazjum podgórskiego 5 maja 1892 r. ówczesny wiceprzewodniczący RSK Michał Bobrzyński⁴⁷. Celem nauczania łaciny w gimnazjum była znajomość gramatyki języka łacińskiego oraz umiejętność dobrego i sprawnego tłumaczenia łacińskich autorów⁴⁸, natomiast nauczania greki w gimnazjum niższym – znajomość gramatyki, form attyckiego dialektu oraz głównych zasad składni; celem dalszej nauki była lektura najważniejszych utworów literackich. Nauczyciel języków klasycznych Korneli Fiszer w jednym ze swoich artykułów na łamach „Muzeum” rozwinął ten cel następująco: nauka języków klasycznych ma dać nie tylko znajomość obu języków, ale też roztoczyć obraz świata starożytnego, rozwinąć rozum,

⁴² A. Małecki, *Gramatyka języka polskiego większa przez...*, Lwów 1860, 1862, 1863 i kolejne wydania.

⁴³ A. Małecki, *Gramatyka języka polskiego mniejsza dla użytku gimnazjów i szkół realnych ułożona*, Lwów 1863, rec. W. Nehring, „Ateneum” 1880, t. IV, s. 162.

⁴⁴ S. I. Możdżeń, *Podręczniki...*; D. E. Ładowski-Łada, *Gramatyka języka polskiego oparta na historycznym rozwoju. Dzieło konkursowe w skróceniu dla użytku klas gimnazjalnych i realnych*, Lwów 1863, 1864; B. Trzaskowski, *Gramatyka języka polskiego na podstawie fizjologicznej, porównawczej i historycznej*, cz. I, Sambor 1862.

⁴⁵ R. Zawiliński, *Gramatyka języka polskiego szkolna*, Warszawa-Wiedeń-Praga 1893, rec. A. Kalita, „Muzeum” R. X: 1894, s. 550-558., I. Stein, R. Zawiliński, *Gramatyka języka polskiego dla szkół średnich*, Kraków 1907, rec. K. Wojciechowski, „Muzeum” R. XXIII: 1907, t. II, s. 318, rec. A. Brückner, „Muzeum” R. XXIV: 1908, s. 343-355, rec. F. Krček, „Muzeum” R. XXIV: 1908, s. 109-140.

⁴⁶ F. Konarski, *Zwięzła gramatyka języka polskiego*, Lwów 1899.

⁴⁷ *Otwarcie gimnazjum w Podgórzu*, „Muzeum” R. VIII: 1892, s. 574-576.

⁴⁸ *Plan przedmiotów według stanu z 1900 roku...*, [w:] *Zbiór ustaw...*, s. 602.

obudzić zmysł piękna, uszlachetnić charakter⁴⁹. Tak najczęściej pojmowano rolę tych języków w systemie kształcenia. Po 1884 r. przepisy zalecały ograniczenie gramatyki i szczegółowej analizy utworów na rzecz skupienia się na rozumieniu treści.

Pierwsze dwa lata poświęcano na naukę gramatyki, następnie wprowadzano lekturę utworów klasycznych. Regulowały tę sprawę rozporządzenia MWiO z 26 V 1884 r. i 30 IX 1891 r. Z łaciny zaczynano od *Żywotów* Korneliusza Neposa, Cezara *O wojnie galijskiej* i fragmentów Owidiusza. W gimnazjum wyższym czytano Liwiusza, Owidiusza, Salustiusza, Katullusa, Cyclerona, Tacyta i Horacego. Z poezji do lektur obowiązkowych zaliczano *Sielanki* i *Eneidę* Wergiliusza. Spośród utworów greckich czytano Ksenofonta, Homera, Herodota *Historię wojen perskich*, mowy Demostenesa, dialogi Platona i tragedie Sofoklesa.

Podobnie jak w przypadku innych przedmiotów, podstawowym problemem był brak polskich podręczników. Na początku okresu autonomicznego w gimnazjach używano *Gramatyki* Meiringa w tłumaczeniu Znamirowskiego, oraz podręczników F. Schulza i C. J. Grysara⁵⁰. Stosowano również *Gramatykę* Poplińskiego i jego przykłady oraz *Ćwiczenia i przykłady* Jerzykowskiego i B. Trzaskowskiego⁵¹. Sytuacja jeszcze pod koniec lat 80. uchodziła za jedną z najgorszych. Tłumaczenia lub przeróbki podręczników niemieckich były za szczegółowe, nie uwzględniały składni języka polskiego, utrudniając korzystanie z gramatyk i wpływały negatywnie na język polski⁵². Ukazanie się gramatyki opracowanej przez Zygmunta Samolewicza zmieniło tę sytuację⁵³. Zygmunt Samolewicz postawił sobie za cel „ulożenie dzieła, które by w niewielkich rozmiarach zawierało wszystko to, co uczniowi przez cały ciąg studiów gimnazjalnych wystarczy”⁵⁴. Książka stała się bardzo popularna i była przez długi czas używana.

⁴⁹ K. Fiszer, *Sprawa nauki filologii klasycznej*, „Muzeum” R. V: 1889, s. 353-379.

⁵⁰ M. Meiring, *Gramatyka łacińska dla średnich i wyższych klas gimnazjalnych*, tłum. I. Znamirowski, Lwów 1898; F. Schultz, *Mniejsza gramatyka łacińska przełożona i do użytku młodzieży polskiej zastosowana na klasy niższe i wyższe*, przeł. A. Jerzykowski, Ostrów Wielkopolski 1865; C. J. Grysar, *Handbuch Lateinischer Stilübungen*, Köln 1855.

⁵¹ A. Popliński, *Mniejsza gramatyka łacińska dla średnich i wyższych klas gimnazjalnych*, Poznań 1836 i kolejne wydania; A. Jerzykowski, *Zadania do tłumaczenia z polskiego na łaciński dla niższych i średnich klas*, cz. I i II, Poznań 1871-1876 i kolejne wydania; B. Trzaskowski, *Ćwiczenia łacińskie w zastosowaniu do gramatyki Poplińskiego na I klasę szkół gimnazjalnych*, Lwów 1863; tenże, *Ćwiczenia łacińskie na klasę III*, Rzeszów 1863; tenże, *Ćwiczenia łacińskie na kl. V-VI*, Lwów 1868.

⁵² Z powodu wznowienia komisji naukowej w c. k. RSK, „Muzeum” R. III: 1887, s. 59-68.

⁵³ Z. Samolewicz, *Gramatyka języka łacińskiego*, Lwów 1876, i następne wydania; tenże, *Zwięzła gramatyka języka łacińskiego dla klasy I i II*, Lwów 1889.

⁵⁴ Z. Samolewicz, *Gramatyka języka łacińskiego*, op. cit., s. 1.

Wkrótce ukazały się również jego ćwiczenia przeznaczone dla klas gimnazjum niższego⁵⁵ oraz *Przykłady do tłumaczenia*⁵⁶.

Od lat 90. XIX w. używano do języka łacińskiego podręczników współautorstwa Z. Samolewicza i T. Sołtysika⁵⁷; wznowienia podręcznika miały miejsce do końca okresu autonomicznego. W książce rozbudowano część poświęconą składni, dużo miejsca poświęcono metryce, prozodii, figuram i tropom⁵⁸.

Do ćwiczeń przeznaczony był w młodszych klasach gimnazjum niższego podręcznik Augusta Scheindlera i Josepha Steinera, przetłumaczony przez Samolewicza, a następnie przerobiony i poprawiony przez A. Frączkiewicza i Franciszka Próchnickiego⁵⁹, w klasach III i IV używano ćwiczeń i przykładów wspomnianych autorów Próchnickiego i Frączkiewicza⁶⁰ i M. Sasa⁶¹. W gimnazjum wyższym ćwiczenia prowadzono na podstawie przykładów zawartych w konkretnych tekstach autorów starożytnych, których kompletne wydania były w dużym wyborze i wielu edycjach. Kolejne wydania uwzględniały zmiany metodyczne zawarte w instrukcjach i wychodziły naprzeciw zapotrzebowaniu na pewne uproszczenie nauczania martwego języka.

Gramatyki greckiej uczono początkowo przede wszystkim z podręcznika gramatyki Curtiusa w tłumaczeniu T. Sternala i Z. Samolewicza; pozycja ta była wielokrotnie wznawiana. Równie popularny był podręcznik K. Schenkla *Chrestomatyja z pism Ksenofonta*. Podręczniki te zostały zastąpione przez *Gramatykę języka greckiego* oraz *Ćwiczenia greckie* Z. Samolewicza. Korzystano również z książki Edwarda Fiderera oraz Ludwika Ćwiklińskiego⁶². W klasach III i IV używano ćwiczeń Karola Schenkla w tłumaczeniu

⁵⁵ Z. Samolewicz, *Ćwiczenia łacińskie na klasę II gimnazjalną*, Lwów 1887.

⁵⁶ Z. Samolewicz, *Przykłady do tłumaczenia z języka łacińskiego na polski i z polskiego na łaciński ułożył...*, Lwów 1887.

⁵⁷ Z. Samolewicz, T. Sołtysik, *Gramatyka języka łacińskiego*, cz. I, II, Lwów 1892, rec. Z. Dembizer, „Muzeum” R. IX: 1893, s. 222-229.

⁵⁸ *Tamże*.

⁵⁹ J. Steiner, A. Scheindler, *Ćwiczenia łacińskie dla klas I–III*, Lwów 1893 i następne wydania, rec. B. Swiba, „Muzeum” R. IX: 1893, s. 960-965 i Z. Dembizer, *tamże*, s. 965-967, rec. F. Hoszowski, „Muzeum” R. XXV, t. II: 1909, s. 304-305.

⁶⁰ F. Próchnicki, *Przykłady do tłumaczenia z języka polskiego na łacinę*, Lwów 1883; tenże, *Ćwiczenia łacińskie dla klasy III*, Lwów 1888 i kolejne wydania, rec. Z. Dembizer, „Muzeum” R. IX: Lwów 1893, s. 834-835; tenże, *Ćwiczenia łacińskie dla klasy IV*, Lwów 1888; A. Frączkiewicz, *Nepos J. Curtius. Czytanka łacińska*, Lwów 1912.

⁶¹ M. Sas, *Podręcznik metryki łacińskiej i greckiej do użytku szkolnego ułożył...*, Kraków 1889, rec. J. Rozwadowski, „Ateneum” 1890, t. III, s. 374-377, rec. B. Swiba, „Muzeum” R. X: 1894, s. 286-289.

⁶² L. Ćwikliński, *Gramatyka języka greckiego*, Lwów 1892.

czeniu Samolewicza, J. Lewickiego, P. Parylaka, a potem ćwiczeń J. Taborskiego, J. Winkowskiego⁶³.

Podobnie jak w przypadku łaciny, w starszych klasach ćwiczenia oparte były na konkretnych dziełach pisarzy antycznych. Do najbardziej popularnych należały wydania Fiderera, Scheindlera i Sołtysika, Woldkego i Schmita, Pouly'ego i Woldkego, Crista i Jezienickiego, Terlikowskiego, Krajewskiego i inne, które zalecano każdorazowo na początku roku szkolnego.

Na naukę języka niemieckiego zwracano w gimnazjach galicyjskich szczególną uwagę; język niemiecki zajmował po łacinie najwięcej miejsca w planie nauczania, pomimo to efekty nie były zadowalające. Język, który przez długi czas był językiem wykładowym, otwierał nadal drogę nie tylko do studiowania na niemieckojęzycznych uniwersytetach, ale przede wszystkim stanowił przepustkę do kariery urzędniczej. Podniesienie poziomu nauczania stało się przedmiotem troski RSK, skutkiem czego w 1875 r. zwiększono o 1 godzinę w klasie VI wymiar nauki języka niemieckiego. Wyodrębniono również wówczas osobny etat dla germanisty z pensum niższym o godzinę od pensum innych nauczycieli (16 godzin), a także ufundowano stypendia dla kandydatów na germanistów na uniwersytetach w Wiedniu i Grazu. Zabiegi te nie przyniosły wymiernych skutków i sprawa języka niemieckiego pozostawała kwestią dyskusji i narad⁶⁴.

Brak dobrej instrukcji wskazującej cele i sposób nauczania był dużym utrudnieniem w prowadzeniu lekcji, podobnie jak i brak podręczników⁶⁵.

⁶³ K. Schenkł, *Ćwiczenia greckie*, podług wydania niemieckiego do polskiego języka zastosowali J. Lewicki, P. Parylak, Wiedeń-Praga 1891, rec. S. Bednarski, „Muzeum” R. VII: Lwów 1891, s. 593-597; J. Taborski, J. Winkowski, *Ćwiczenia greckie dla klasy III i IV ułożyli...*, Lwów 1899, rec. W. Śmiałek, „Muzeum” R. XV: 1899, s. 450.

⁶⁴ Redakcja „Muzeum” w 1987 r., w artykule *Kilka uwag dotyczących się nauki języka niemieckiego* wskazywała na błędy popełniane w nauczaniu – dominującą rolę gramatyki, za mało praktycznego mówienia, za mało zwrotów z języka potocznego. Równocześnie skonstatowano, nie negując potrzeby dobrej znajomości niemieckiego, że nie można wymagać umiejętności na poziomie języka ojczystego. W tym duchu występowali: Euzebiusz Czerkawski, publikując w „Przewodniku Naukowym i Literackim”, w 1880 r. artykuł *Uwagi o nauce języka niemieckiego w gimnazjach i szkołach realnych*, Ludomił German w pracy *Nauka języka niemieckiego w szkołach średnich*, K. Petelenz w rozprawie zamieszczonej w „Sprawozdaniu dyrekcji c. k. Gimnazjum Św. Jacka w Krakowie” pt. *Kilka uwag o znaczeniu i nauczaniu języka niemieckiego w gimnazjach*, Zygmunt Samolewicz, *Stanowisko języka niemieckiego w galicyjskich szkołach średnich*. W sprawozdaniu RSK za lata 1888–1890 stwierdzono, że uczniowie „mogą tylko nabyć względnej poprawności we władaniu językiem niemieckim” i „zupelnej poprawności żądać nie można w żadnym razie”.

⁶⁵ *Sprawa języka niemieckiego*, „Muzeum” R. V: 1889, s. 479.

Pomimo polonizacji obowiązywało rozporządzenie z 1859 r. wymagające od uczniów sprawności językowej na maturze w zakresie terminologii ze wszystkich przedmiotów. W związku z tym coraz częściej domagano się uchwalenia nowego planu i wydania instrukcji różnej od tej, która traktowała język niemiecki jako ojczysty. Nowy plan został podany przez MWiO w rozporządzeniu z dnia 2 I 1892 r.

W gimnazjum niższym stosowano podręczniki do gramatyki i przykłady w formie wypisów. Początkowo dominowały podręczniki niemieckie Mozarta, Sommera i Schobera. Już pod koniec lat 60. XIX w. polskie podręczniki w postaci *Gramatyki i Wypisów* opracował uczyący w Gimnazjum Św. Anny w Krakowie ksiądz Eugeniusz Janota. Nie zdołali wyprzeć całkowicie niemieckich podręczników i w latach 70.–80. używane były równoległe *Gramatyka i Przykłady* Janoty i Schobera⁶⁶, *Wypisy* Rebena, Hammerskiego, podręcznik Harwotha⁶⁷. W gimnazjum wyższym *Wypisy* Mozarta, Jandaurka i Sommera. Pod koniec lat 80. ukazały się pierwsze ćwiczenia Ludomiła Germana i Karola Petelenza, a następnie *Gramatyka* K. Petelenza, które na długo zdominowały nauczanie tego przedmiotu. W gramatyce Petelenza krytykowano trudny język i pedantyczny styl i, co za tym idzie, przestrzegano przed używaniem w młodszych klasach. W gimnazjum niższym wielokrotnie wznawiane i poprawiane były ćwiczenia wspomnianej spółki autorów; używane były do początku XX w.⁶⁸, później wprowadzono kolejny dobry podręcznik do gramatyki Alfreda Jahnera i korzystano z kolejnych jego wydań⁶⁹. Z podręczników wydanych w latach 80. stosowano jeszcze gramatykę J. Molina⁷⁰. W starszych klasach stosowano powszechnie podręczniki K. Petelenza i Ryszarda Wernera, które szczególnie dla klasy V uzna-

⁶⁶ E. Janota, *Gramatyka języka niemieckiego*, Kraków 1868 i następne wydania; *Wypisy niemieckie*, Kraków 1868, 1870, 1875 (kl. I i II); *Wypisy niemieckie*, Kraków 1870 (kl. III i IV); J. Schober, *Gramatyka języka niemieckiego*, wydana przez L. Germana, Kraków 1882.

⁶⁷ G. Harwoth, *Deutsches Lehr- und Lesebuch für Oberclassen höher Schulen*, Przemyśl 1885, rec. A. Pechnik, „Muzeum” R. II: 1886, s. 202-205; E. Hammerski, *Wypisy niemieckie*, Lwów 1877, 1880.

⁶⁸ L. German, K. Petelenz, *Ćwiczenia niemieckie dla klasy pierwszej-czwartej szkół średnich*, Lwów 1888 i kolejne wydania. Książki ukazywały się kolejno dla poszczególnych klas, rec. M. Brandstätter, „Muzeum” R. XXVII: 1911, t. II, s. 406, rec. K. Opuszyński, „Muzeum” R. XXV, t. II: 1909, s. 528-536; K. Petelenz, *Deutsche Grammatik für die galizischen Mittelschulen*, Kraków 1890, rec. M. Kawczyński, „Muzeum” R. VII: 1891, s. 933-949, rec. W. Froncz, „Muzeum” R. XI: 1895, s. 557-566.

⁶⁹ A. Jahner, *Deutsche Grammatik für die galizischen Mittelschulen*, Lwów 1899, rec. W. Froncz, „Muzeum” R. XV: 1899, s. 108, rec. A. Zipper, „Muzeum” R. XXV: 1909, s. 501-506.

⁷⁰ J. Molin, *Gramatyka języka niemieckiego dla szkół średnich*, Kraków 1886.

wane były za trudne, a następnie od 1905 r. podręczniki Juliusza Ippolda i Adolfa Stylo⁷¹.

Historia i geografia traktowane były w *Zarysie* i w programach do 1909 r. łącznie. Przewagę miała historia, której wymiar godzin szczególnie w gimnazjum wyższym był dominujący. Geografia w niższych klasach miała stanowić podbudowę do nauczania historii⁷². Celem nauczania jej było poznanie podstawowych poglądów i wiadomości o kształcie i wielkości ziemi, znajomość ukształtowania powierzchni ziemi, państw i ludów, ze szczególnym uwzględnieniem monarchii austro-węgierskiej. Duży nacisk kładziono na znajomość mapy. Klasa IV przeznaczona była na geografie fizyczną i polityczną monarchii habsburskiej z wyjątkiem części statystycznej, a liczba godzin wynosiła 2 tygodniowo. W gimnazjum wyższym geografia nie była w ogóle wyodrębniona, a jej elementy wprowadzano na lekcjach historii w ramach przestrzennego ujmowania zjawisk historycznych. Jedynie w klasie VIII, w drugim semestrze, przy okazji nauki o stosunkach wewnętrznych w cesarstwie można mówić o nauczaniu geografii. W 1909 r. rozdzielono nauczanie historii i geografii w gimnazjum niższym i zwiększono wymiar każdego z tych przedmiotów. Odtąd geografia otrzymała w każdej klasie niższej po 2 godziny i w gimnazjum wyższym po 1 godzinie w V i VI klasie.

Istniejące podręczniki do geografii krytykowano za niezgodność z instrukcją, za zbyt dużą szczegółowość i obszerność i spory autorów o nazewnictwo, a samej instrukcji zarzucano preferowanie spraw niemieckich i brak geografii krajów Rzeczypospolitej⁷³. Początkowo używano przekładów autorów niemieckojęzycznych, np. J. Bellingera⁷⁴. Następnie w klasie I popularna była książka F. Szuberta⁷⁵; tłumacz podręcznika J. Lenartowicz uzupełnił książkę o geografie ziem polskich. Rok później ukazał się podręcznik Karola Benoniego i Lucjana Tatomira⁷⁶, a potem Eugeniusza Ro-

⁷¹ K. Petelenz, R. Werner, *Deutsche Lesebuch für die galizischen Mittelschulen, V-VIII Klasse*, Lwów 1893–1894 rec. A. Pechnik, „Muzeum” R. XIX: 1903, s. 224; J. Ippold, A. Stylo, *Deutsche Lesebuch für die oberen; Klassender galizischen Mittelschulen*, I, II Teil, Lwów 1905, 1906, rec. K. Zagajewski, „Muzeum” R. XXIV, 1908, t. I: s. 67-73, rec. K. Zagajewski, „Muzeum” R. XXVII, 1911, t. II: s. 48 oraz s. 562-566, rec. M. Brandstätter, „Muzeum” R. XXVIII, 1912, t. I: s. 349.

⁷² W. Zwolska, *Programy nauczania historii w gimnazjach galicyjskich w latach 1867–1914*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Seria I, z. 76, s. 91-92.

⁷³ *II Walne Zgromadzenie TNSW*, Lwów 1887.

⁷⁴ J. Bellinger, *Krótki rys geografii we dwóch kursach do użytku młodzieży w niższych gimnazjach i szkołach realnych*, Bochnia 1854 i kolejne wydania.

⁷⁵ F. Szubert, *Rys geografii powszechnej*, przeł. J. Lenartowicz, Kraków 1880.

⁷⁶ K. Benoni, L. Tatomir, *Rys geografii i historii powszechnej dla wyższych szkół średnich i nauki prywatnej*, Lwów 1891; tychże, *Krótki rys geografii do użytku szkolnego*, Lwów 1881, rec. L. German, „Muzeum” R. XX: 1904, s. 887.

mera⁷⁷. Wspomniane podręczniki Benoniego i Tatomira były początkowo głównie rejestrem nazw geograficznych, w wydaniu z 1881 r. było zaledwie 12 drzeworytów. W treściach starano się zawrzeć najbardziej elementarne informacje dotyczące kuli ziemskiej i poszczególnych kontynentów. W kolejnych wydaniach zwiększono liczbę rycin, wprowadzono blok ćwiczeniowy, starano się tłumaczyć zjawiska, wychodzić od spraw najbliższych uczniowi, np. położenie domu, szkoły. Interesujący pod względem układu treści był podręcznik Romera dla klasy I, który w formie pytań i odpowiedzi obejmował podstawy geografii. W krótkim tekście (89 stron) zawarto 74 rysunki.

W następnych klasach stosowano podręczniki Bolesława Baranowskiego i Ludwika Dziedzickiego⁷⁸. Autorzy wydawali swoje podręczniki od drugiej połowy lat 70.; z czasem ulegały one zmianom⁷⁹. Tekst już w II wydaniu z 1883 r. skrócono o 1/3 (do 388 stron), opuszczając część liczb i szczegółowych danych statystycznych, wprowadzono natomiast więcej rycin i opis Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Książka składała się z czterech części: cz. I dotyczyła geografii matematycznej i najważniejszych wiadomości z nauki o wszechświecie, cz. II obejmowała geografję fizyczną, cz. III była ogólnym przeglądem wszystkich części świata pod względem warunków fizycznych i politycznego podziału według kontynentów, cz. IV to geografia polityczna i szczegółowe opisanie poszczególnych części świata. Podręcznik charakteryzowały encyklopedyczne opisy, ograniczające się do wymienienia nazwy i krótkiej charakterystyki. Ziemię polskie rozważane były w kontekście poszczególnych państw zaborczych.

Geografię Austro-Węgier poznawano z książek Karola Benoniego, których współautorami byli L. Tatomir i S. Majerski⁸⁰. Krótki rys geografii, napisany wspólnie z Tatomirem, doczekał się w latach 1881–1898 siedmiu wydań. Geografia monarchii austro-węgierskiej ukazała się w trzech wydaniach. Należy wspomnieć, że Karol Benoni poniósł szczególne zasługi dla rozwoju piśmiennictwa podręcznikowego, był twórcą i kierował dzia-

⁷⁷ E. Romer, *Geografia*, Lwów 1904.

⁷⁸ B. Baranowski, L. Dziedzicki, *Geografia powszechna ułożona dla użytku szkół średnich tudzież dla nauki samodzielnej przez...*, Lwów 1883; tychże, *Geografia powszechna. Ułożona przez...*, Lwów 1892.

⁷⁹ Początkowo podręcznik był przeróbką *Wykładu geografii powszechnej do użytku szkolnego* Putza i Schachta w przekładzie Adama Wiślickiego, który ukazał się w Warszawie w 1865 i 1870 r.; podręcznik opracowany przez Baranowskiego i Dziedzickiego ukazał się po raz pierwszy w 1879 r. we Lwowie.

⁸⁰ K. Benoni, S. Majerski, *Geografia austriacko-węgierskiej monarchii*, Lwów 1892, rec. F. Bostel, „Muzeum” R. X: 1894, s. 399-413. W 1906 r. ukazał się ten podręcznik w opracowaniu B. Baranowskiego, K. Benoniego i S. Majerskiego, *Geografia monarchii austriacko-węgierskiej*, wyd. V przerobione przez B. Baranowskiego, Lwów 1906.

łem wydawniczym Towarzystwa Pedagogicznego; dzięki jego aktywności stało się ono największą polską firmą wydawniczą w tym okresie w Galicji⁸¹.

Podręcznik przedstawiał rozwój dziejowy obszaru państwa, poczynając od plemienia Awarów, na cesarstwie Franciszka Józefa kończąc, po czym następował opis szczegółowy ukształtowania według krain geograficznych, np. obszar alpejski, karpacki, sudecki, obszar krasu. Przedstawiano podział polityczny w obrębie poszczególnych krain oraz informacje dotyczące oświaty, przemysłu, handlu i ustroju. Podkreślano rozkwit Galicji pod opieką cesarza Franciszka Józefa I.

Problematykę geografii monarchii podejmował również podręcznik Izydora Szaraniewicza⁸². Napisany w 1875 r. na polecenie c.k. RSK, zmieniony w III wydaniu z 1886 r. uwzględniał krytyczne uwagi, jakie dotarły do autora. Dokonano ścisłego podziału na rozdziały i paragrafy, wprowadzono zasadę w układzie treści od ogółu do szczegółu, materiał przeznaczony dla niższego gimnazjum oznaczono większą czcionką, wprowadzono rozdziały o narodowościach, wyznaniach, oświacie, tablice statystyczne i topograficzny opis krajów monarchii, zawarto więcej informacji o Słowianach⁸³. Pod koniec okresu autonomicznego pojawiły się podręczniki Siwaka, Pawłowskiego i Mazurka⁸⁴.

Jako uzupełnienie nauki używano atlasów niemieckich Kieperta, Stoegera, Kozena, Hardta. Steinhausera *Atlas für die erste Stufe des geographischen Unterrichtes, Hand Atlas der österreichisch-ungarischen Monarchie*⁸⁵, następnie stosowano spolszczone przez B. Gustawicza wersje atlasów Kozenna i Hardta, oraz polskie E. Romera⁸⁶. Korzystano również ze statystyk Zarańskiego dla IV i Schmidta dla VIII klasy oraz statystyki Głabińskiego i Finkla i z różnego rodzajów środków obrazowych, tzw. *Geographische Charakterbilder*, przygotowywanych przez wydawnictwa Alta, F. Holzelsa, Lehmana.

Naukę historii rozpoczynano w II klasie. Na pierwszym etapie nauczania, w klasach II-IV, materiał obejmował kurs historii powszechnej obejmujący

⁸¹ F. Bostel., *PSB*, t. 1, Kraków 1935, s. 439.

⁸² I. Szaraniewicz, *Krótki opis geograficzny austriacko-węgierskiej monarchii ze szczególnym uwzględnieniem Królestwa Galicji i Wielkiego Księstwa Krakowskiego*. Lwów 1886.

⁸³ *Tamże*, s. 1-8.

⁸⁴ M. Siwak, *Geografia dla klas II i III*, Lwów 1911; S. Pawłowski, *Geografia dla klas wyższych*, cz. I; J. Mazurek, *Krótki rys geografii do użytku klas I szkół średnich*, Lwów 1908, rec. S. Pawłowski, „Muzeum” R. XXV, 1909, t. I: s. 278-285.

⁸⁵ Rec. S. Majerski, „Muzeum” R. VII: 1891, s. 493-501 i 571-583; B. Kozen, *Atlas geograficzny*, spolszczył E. Janota, uzupełnił B. Gustawicz, Wiedeń 1879.

⁸⁶ E. Romer, *Atlas geograficzny*, Lwów 1908, rec. J. Mazurek, „Muzeum” R. XXIV, 1908, t. I: s. 62-65.

mający starożytność, średniowiecze i czasy nowożytne. Zakres materiału ograniczony był jednak do najważniejszych wydarzeń, szczególnie z historii monarchii austro-węgierskiej, a nauczanie opierało się na znajomości głównych postaci historycznych. Zalecano wpojenie niezbędnych dat rocznych. Materiał należało podawać przede wszystkim w formie opowiadań⁸⁷. Kurs gimnazjum wyższego stawiał sobie za cel również poznanie najważniejszych zdarzeń z historii powszechnej, ale już z uwzględnieniem pragmatycznych związków i zależności od naturalnych stosunków. Nauka miała mieć charakter bardziej systematyczny, przedstawiający ciągłość historycznego rozwoju Grecji i Rzymu oraz monarchii habsburskiej.

Zakres treści nauczania objęty *Zarysem* praktycznie nie uległ większej zmianie aż do 1909 r., niewielkiej korekcie uległ rozkład nauki (1871) oraz cele i metody nauczania sprecyzowane instrukcją 1884 r. Instrukcja przenosiła punkt ciężkości z pojmowania historii w związkach pragmatycznych na związki przyczynowe oraz bardziej wydzielala historię od geografii. W zakresie historii powszechnej gimnazjum klasyczne w tym okresie dawało dość dobrą znajomość historii starożytnej i dziejów monarchii habsburskiej.

Historia Polski, zwana w programach „Historią kraju rodzinnego”, została wprowadzona okólnikiem RSK z 12 I 1872 r.⁸⁸, zapowiedziana wcześniej zarządzeniem Agenora Gołuchowskiego, zgodnie z zaleceniem MWiO z 28 X 1871 r., jako przedmiot nadobowiązkowy⁸⁹. Przez historię kraju rodzinnego rozumiano dzieje Polski i Rusi. W dniu 24 III 1891 r. RSK wydała tymczasowe wskazówki do nauczania historii kraju rodzinnego i proponowała przy nauce historii powszechnej, szczególnie w klasach wyższych, uwzględnianie historii Polski⁹⁰. Nauczyciel musiał jednak w wykładzie trzymać się wyznaczonych podręczników, obowiązywał zakaz dyktowania własnych notatek lub odnoszenia się do innych podręczników niż wyznaczone⁹¹. Środowiska nauczycielskie powszechnie uważały, że czas przeznaczony na naukę historii polskiej jest za mały. W 1892 r., a więc w dwadzieścia lat po wprowadzeniu historii kraju rodzinnego, redakcja „Muzeum” pisała: „Znajomość historii polskiej między młodzieżą

⁸⁷ *Zbiór ustaw...*, s. 614-615.

⁸⁸ W. Zwolska, *Sprawa nauczania historii kraju rodzinnego w gimnazjach galicyjskich w latach 1867–1914*, „Małopolskie Studia Historyczne” R. IX: 1966, z. 1/2, s. 27; Cz. Majorek, *Historia utylitarna i erudycyjna. Szkolna edukacja historyczna w Galicji (1772–1918)*, Warszawa 1990, s. 188; A. Puszka, *Nauczyciele historii i geografii państwowych szkół średnich w Galicji w okresie autonomii (1868–1914)*, Lublin 1999, s. 147.

⁸⁹ W. Zwolska, *Sprawa nauczania...*, s. 26.

⁹⁰ Tymczasowe wskazówki do nauczania Historii Kraju Rodzinnego, Sprawozdanie c. k. RSK za rok szkolny 1890/1891, Lwów 1891, s. 22.

⁹¹ Okólnik RSK z dn. 24.03.1891, „Muzeum” R. VII: 1891, s. 615.

naszą należy, mówiąc bez ogródek, do nader rzadkich zjawisk”⁹². Zarzucano przy tym szkole, że nie wypełnia pod tym względem swych obowiązków, że pomija się okazję wprowadzania treści z przeszłości Polski na lekcjach historii powszechnej. Zmiany nastąpiły dopiero w 1909 r., kiedy to poza zwiększeniem siatki godzin, wprowadzono elementy dziejów ojczystych na lekcjach historii powszechnej w klasie I. Obejmowały one najważniejsze podania, postacie i fakty z dziejów historii polskiej. W VII klasie uwzględniano również elementy historii kultury polskiej. Szczególnie dokładnie polecano zająć się analizą różnorodnych czynników rozwoju kraju ojczystego i monarchii habsburskiej, co miało doprowadzić do zrozumienia przeobrażeń politycznych, gospodarczych i społecznych. W programie z 1909 r. postulowano również wprowadzenie na lekcje źródeł historycznych. Miały być one wykorzystywane zarówno w czasie wykładu nauczyciela, jak i w formie wypisów do samodzielnej pracy uczniów⁹³.

Podstawową trudnością w nauczaniu historii był w początkowym okresie brak polskich podręczników, zarówno do historii powszechnej, jak i polskiej. W gimnazjum niższym do nauczania historii powszechnej stosowano książkę Teodora Weltera. Był to podręcznik który stosowano już na początku lat 50. XIX w. w tłumaczeniu A. Poplińskiego, a następnie Z. Sawczyńskiego⁹⁴ i ta wersja była używana w interesującym nas okresie. Książka Weltera początkowo uchodziła za jeden z lepszych niemieckich podręczników, odpowiadała ówczesnym wymaganiom programowym. Konstrukcja podręcznika była narracją opartą o wybrane postaci, lecz ich dobór niekoniecznie wiązał się z zasługami historycznymi; były wśród nich postaci biblijne, np. Adam i Ewa. Całość nasycona była dużą liczbą szczegółowych dat oraz nazw geograficznych i ograniczała się do historii politycznej. Z. Sawczyński w swym tłumaczeniu dodał fragmenty dotyczące historii Polski. Na końcu książki umieszczono tablice chronologiczne.

W gimnazjum wyższym posługiwano się podręcznikiem Wilhelma Pütza, początkowo w tłumaczeniu A. Kamińskiego, a następnie W. Niedzielskiego i E. Gołębiowskiego⁹⁵, którzy przetłumaczyli tom I, następn

⁹² Kilka słów o nauce historii krajowej, „Muzeum” R. VIII: 1892, s. 23.

⁹³ H. Wójcik-Lagan, *O nowy kształt edukacji historycznej*, „Przegląd Humanistyczny” 1983, nr 3, s. 64.

⁹⁴ A. Popliński, *Historia powszechna dla klas niższych szkół realnych i gimnazjalnych na wzór Weltera ułożona...*, t. I-II, Poznań 1844–1850; T. Welter, *Dzieje powszechne skrócone*, przeł. na język polski Z. Sawczyński, cz. I: *Dzieje starożytne*, cz. II: *Dzieje wieków średnich*, cz. III: *Dzieje nowożytne*. Kraków 1865.

⁹⁵ W. Pütz, *Rys geografii i historii powszechnej dla klas wyższych*, z XII wydania niemieckiego, tłumaczenie W. Niedzielskiego, E. Gołębiowskiego, t. I: *Świat starożytny*, Lwów 1869, t. II: *Wiek średni*, Lwów 1870, t. III: *Dzieje nowożytne*, Lwów 1870 (t. II i t. III w tłumaczeniu L. Tatomira).

tomy wyszły w tłumaczeniu L. Tatomira. We wstępie autor wyjaśniał pojęcie historii i źródeł historycznych, przedstawiał znaczenie nauk pomocniczych historii oraz wprowadzał różne oznaczenia czasu i kalendarza. Poszczególne części poświęcone były kolejnym kontynentom, w dalszym ciągu wstęp geograficzny, następnie w niektórych przypadkach, jak np. przy omawianiu historii Rzymu, autor wymieniał źródła i przechodził do spraw historycznych. Podstawą treści historycznych były wydarzenia polityczne, działalność władców, dyplomacja. Wprowadził również krótkie rozdziały poświęcone kulturze poszczególnych narodów i epok, omawiając rozwój dziejopisarstwa greckiego, filozofii, matematyki, medycyny; pozwalało to uczniowi na wyrobienie sobie ogólnego poglądu na genezę nauki nowożytnej i jej stosunek do nauki antycznej⁹⁶. Poszczególne tematy, co było rzadkością, zaopatrzone w przypisy, brakowało natomiast w podręczniku jakichkolwiek środków obrazowych. Książkę Pütza w latach 80. zastąpiono podręcznikiem Antona Gindelego w tłumaczeniu Michała Markiewicza⁹⁷. Podręcznik Gindelego obejmował okres do 1871 r., był nowocześniejszy niż poprzednio stosowany podręcznik, zawierał tablice genealogiczne i przeglądy chronologiczne. Bardziej opisowy język sprawiał, że był łatwiejszy dla uczniów. Oczywiście, posiadał wiele wad ówczesnych podręczników, przede wszystkim przeładunek faktami, poza tym jako podręcznik niemiecki ujmował historię z perspektywy niemieckiej i poświęcał wiele miejsca problematyce habsburskiej. Główną rolę w dziejach autor przypisywał jednostkom, wojnom i dyplomacji⁹⁸. Pomimo iż ten obszerny, liczący ponad tysiąc stron podręcznik poświęcony był w większości historii politycznej, to jednak w porównaniu z wcześniejszymi podręcznikami uwzględniał historię społeczną i historię kultury w znacznie większym niż dotychczas zakresie. Pod hasłami „oświaty” i „cywilizacji” uczeń otrzymywał dość często informację o przeszłości nauki⁹⁹. Należy jednak odnotować, że autor uwzględnił, co prawda w niewielkim wymiarze, dzieje cywilizacji nowożytnej, w tym także znalazło się kilka stron poświęconych literaturze polskiej.

⁹⁶ J. Dybiec, *Nauczanie historii nauki i techniki w szkolnictwie na ziemiach polskich w latach 1864–1918*, [w:] *Dzieje nauczania historii nauki i historii techniki w Polsce*, pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1982, s. 155.

⁹⁷ A. Gindely, *Dzieje powszechne dla wyższych klas szkół średnich*. Według czwartego wydania przełożył M. Markiewicz, t. I: *Dzieje starożytne*, t. II: *Dzieje średniowieczne*, t. III: *Dzieje nowożytne*, Rzeszów 1878–1879.

⁹⁸ W. Zwolska, *Podręczniki historii w gimnazjach galicyjskich w latach 1867–1914*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego*, Seria I, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 86, Łódź 1972, s. 28.

⁹⁹ J. Dybiec, *Nauczanie historii...*, s. 156.

W VIII klasie, w której program nauczania obejmował historię Austrii, stosowano podręcznik Wacława Władysława Tomka¹⁰⁰, przetłumaczony i uzupełniony przez Michała Markiewicza. Rozdział VII poświęcony okresowi od kongresu wiedeńskiego do 1867 r. został dopisany przez tłumacza. Poza tekstem, dotyczącym dziejów politycznych, znalazły się w podręczniku krótkie fragmenty poświęcone rolnictwu, przemysłowi, handlowi i oświacie. Podobny zakres tematyczny obejmował inny podręcznik, stosowany w klasie VIII, Emanuela Hannaka¹⁰¹. Książka obejmowała historię, geografii, statystykę i topografię Austrii i krajów koronnych. Autor próbował stworzyć uniwersalny podręcznik przeznaczony dla całego gimnazjum, tzn. również dla klasy IV, zaznaczając we wstępie, które rozdziały obejmują program gimnazjum niższego, a które wyższego; dodatkowo zróżnicowano tekst czcionką. Do nauki historii Polski do lat 80. XIX w. używano podręczników T. Kilińskiego¹⁰² i H. Schmitta¹⁰³.

W miarę upływu lat i wraz z rozwojem świadomości narodowej podręczniki do historii powszechnej krytykowano, zarzucając im germanocentryzm, przeładunek faktami, niedostosowanie do poziomu i możliwości umysłowych uczniów, a także pomijanie istotnych faktów z dziejów Polski¹⁰⁴.

W latach 80. rozpoczęto szeroką dyskusję na temat podręczników, programów i metod nauczania. Objęła ona różne środowiska polityków, naukowców i nauczycieli. Akademia Umiejętności powołała spośród swoich członków komisję, która miała przygotować propozycje zmian w nauczaniu. Historią zajął się profesor gimnazjalny Juliusz Miklaszewski, jednak jego propozycje nie spotkały się z pozytywnym przyjęciem. Wkrótce pojawiły się pierwsze efekty dyskusji w postaci długo oczekiwanych polskich podręczników. Do nauki historii kraju rodzinnego ukazał się w 1884 r. podręcznik profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego, Anatola Lewickiego¹⁰⁵, a do historii powszechnej również krakowskiego profesora Wincentego

¹⁰⁰ W. W. Tomek, *Dzieje monarchii austriacko-węgierskiej dla szkół średnich*. Przełożył i uzupełnił M. Markiewicz, Rzeszów 1877.

¹⁰¹ E. Hannak, *Rys historyczno-statystyczny Państwa Austriackiego, dla gimnazjów i szkół realnych z języka niemieckiego na język polski przełożył Ludwik Sternal*, Lwów 1873; tenże, *Historia i statystyka monarchii austro-węgierskiej dla klas wyższych szkół średnich przerobił i uzupełnił Jan Leniek*, Tarnopol 1892, rec. M. Maciszewski, „Muzeum” R. VIII: 1892, s. 438-442.

¹⁰² T. Kiliński, *Dzieje narodu polskiego z tablicą chronologiczną aż do naszych czasów dla użytku młodzieży, z dodatkiem geografii i mapy dawnej Polski*, Poznań 1872 (wyd. V).

¹⁰³ H. Schmitt, *Dzieje Polski od początków aż do dni naszych. Zdarzenia najważniejsze z przeszłości narodu polskiego*, Lwów 1869.

¹⁰⁴ Cz. Majorek, *Historia utylitarna...*, s. 285.

¹⁰⁵ A. Lewicki, *Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych*, Kraków 1884.

Zakrzewskiego¹⁰⁶. Podręczniki te stały się niezwykle popularne i ich żywotność imponująca (podręcznik Zakrzewskiego stosowano do 1932 r., a Lewickiego był używany na emigracji jeszcze po II wojnie światowej). Książka Lewickiego została natychmiast zaliczona w poczet książek zalecanych przez RSK do nauki w szkołach średnich. Była bardzo dobra pod względem merytorycznym, ale w dwóch pierwszych wydaniach bardzo obszerna. Tymczasowe wskazówki RSK mówiły, aby „iść porządkiem Lewickiego, jednak wstrzymać się od szczegółowego wykładania wszystkich paragrafów” i podawały strony, które były obowiązujące¹⁰⁷. W 1893 r. autor dokonał wielu przeróbek, selekcji materiału, szczególnie w zakresie historii politycznej, która dominowała i uczynił go łatwiejszym dla uczniów. Podręcznik Zakrzewskiego również wyróżniał się wysokim poziomem naukowym. Autor nie skupiał się wyłącznie na dziejach politycznych, lecz wprowadzał zagadnienia społeczno-ustrojowe i kulturowe. Ukazywał fakty historyczne w związkach genetycznych i chociaż był obszerny i szczegółowy, ze względu na przejrzysty i logiczny wykład, znalazł szerokie zastosowanie w gimnazjach galicyjskich. Uznawany był za pierwszy nowoczesny podręcznik historii powszechnej stojący na najwyższym poziomie europejskim¹⁰⁸. Te dwa podręczniki zdominowały nauczanie w gimnazjum wyższym. W użyciu była jeszcze książka L. Tatomira¹⁰⁹. W niższym stosowano jeszcze podręczniki K. Krotoskiego¹¹⁰, A. Semkowicza¹¹¹ i K. Rawera¹¹² oraz Gebertów¹¹³, którzy połączyli historię z geografiami, umieszczając w swych *Dziejach ojczystych* krótki przegląd geografii

¹⁰⁶ W. Zakrzewski, *Historia powszechna na klasy wyższe*, t. I: *Historia starożytna*, t. II: *Historia wieków średnich w zarysie*, t. III: *Historia nowożytna w zarysie*, Lwów-Kraków 1891–1899, rec. K. J. Gorzycki, „Muzeum” R. X: 1894, s. 960-966; „Muzeum” R. XI: 1895, s. 30, S. Mieczyski, „Ateneum” 1892, t. I, s. 573-581.

¹⁰⁷ Okólnik RSK z dn. 24.03.1891 r., „Muzeum” R. VII: 1891, s. 615-616.

¹⁰⁸ J. Maternicki, *Dydaktyka historii w Polsce, 1773–1918*, Warszawa 1974, s. 96.

¹⁰⁹ L. Tatomir, *Dzieje Polski w zarysie. Podręcznik szkolny*, wyd. II, Lwów 1892, rec. „Muzeum” R. X: Lwów 1894, s. 38-39.

¹¹⁰ K. Krotoski, *Opowiadania z dziejów monarchii austriacko-węgierskiej w związku z historią powszechną*, Lwów 1910, rec. S. Sobiński, „Muzeum” R. XXVII, 1911, t. II: s. 145.

¹¹¹ A. Semkowicz, *Opowiadania z dziejów powszechnych*, cz. I i II, Lwów 1893, 1894, rec. F. Bostel, „Muzeum” R. IX: 1893, s. 955-990, rec. S. Kwiatkowski, „Muzeum” R. X: 1894, s. 730-739, rec. K. J. Gorzycki, „Ateneum” 1893, t. IV, s. 629-630.

¹¹² K. Rawer, *Dzieje ojczyste*, Lwów 1895, rec. F. Bostel, „Muzeum” R. XV: 1899, s. 164.

¹¹³ B. Gebert, G. Gebertowa, *Opowiadania z dziejów ojczystych*, Lwów 1912 (wyd. II); *Opowiadania z dziejów monarchii austro-węgierskiej*, Lwów 1912, rec. S. Sobiński, „Muzeum” R. XXVII, 1911, t. I: s. 59, J. Friedberg, „Muzeum” R. XXVII, 1911, t. II: s. 39.

ziem dawnej Rzeczypospolitej. Pomimo zarzucanych mu uproszczeń, był jednym z bardziej popularnych podręczników w Galicji¹¹⁴. Książka Semkowicza zgodnie z tytułem rzeczywiście była zbiorem opowiadań z dziejów powszechnych – mało dat, stosunkowo dużo ilustracji, wśród nich również rekonstrukcje zabytków architektury, mapki i tablice z datami, wskazujące na chęć dostosowania sposobu narracji do poziomu uczniów. Treści koncentrowały się wokół postaci zarówno mitycznych, jak i historycznych (Odyseusz obok Solona). Był to pierwszy oryginalny ilustrowany podręcznik do niższego gimnazjum.

W większości wymienionych podręczników autorów galicyjskich widoczny był wpływ krakowskiej szkoły historycznej¹¹⁵.

Podręcznik był podstawowym środkiem dydaktycznym, jaki wówczas stosowano, korzystano również z tablic chronologicznych i map zarówno niemieckich, jak i polskich¹¹⁶. Było to zresztą wymagane reskrytem MWiO z 14 XII 1897 r., w myśl którego nauka historii i statystyki monarchii austro-węgierskiej miała się odbywać zawsze na podstawie mapy. Według ówczesnych poradników metodycznych mapa miała służyć analizie tendencji rozwojowych mocarstw, sprzeczności interesów poszczególnych państw, charakteru wojen i wymiany zdobyczy cywilizacyjnych¹¹⁷. Z polskich map najczęściej używano mapy Jana Topolnickiego¹¹⁸, Waleriana Hecka¹¹⁹, Jana Babireckiego¹²⁰. Z atlasów największym powodzeniem cieszył się *Atlas Pützgera*¹²¹.

W szkołach używano również albumów i fotografii będących często w wyposażeniu gabinetów historycznych. Dużą popularnością cieszyły się

¹¹⁴ M. Wierzbicka, *Popularne podręczniki dziejów Polski w latach 1864–1914*, [w:] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w. Zbiór studiów*, pod red. J. Maternickiego. Warszawa 1981, s. 378.

¹¹⁵ K. Gawroński, *Wpływ krakowskiej szkoły historycznej na galicyjskie podręczniki historii Polski doby pozytywizmu*, „Przegląd Humanistyczny” 1981, nr 6, s. 147.

¹¹⁶ W. Zwolska, *Rola historii i metody jej nauczania w gimnazjach galicyjskich*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” R. XIII: 1970, nr 4, s. 548-549; W. Marmon, *Mapa jako pomoc dydaktyczna w polskiej teorii nauczania historii w drugiej połowie XIX i początku XX w.*, *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie*, z. 109, „Przegląd Historyczny” R. XII: 1987, s. 241-250.

¹¹⁷ S. Sobiński, *Uwagi metodyczne o nauczaniu historii*, Warszawa 1910, s. 82-83.

¹¹⁸ J. Topolnicki, *Mapa Rzeczypospolitej Polskiej ułożona i rysowana w roku 1862 podług map Lelewela, Wrotnowskiego i Zannoniego i podług opisów Balińskiego, Lelewela i Sarnickiego*, Lwów 1864.

¹¹⁹ W. Heck, *Mapa historyczna Polski*, Kraków 1895.

¹²⁰ J. Babirecki, *Polska w. XV*, Kraków 1896.

¹²¹ W. Pützger, *Atlas historyczny do dziejów starożytnych, średniowiecznych i nowożytnych dla użytku wyższych i średnich zakładów naukowych Austro-Węgier*. Wydanie polskie opracowali A. Lewicki i W. Bojarski, Wiedeń 1903.

tablice Cybulskiego do dziejów starożytnej Grecji i Rzymu¹²². Pewnym *novum* było wykorzystywanie na lekcjach geografii i historii wido-kówek z różnych stron świata¹²³. W omawianym okresie krystalizowało się pojęcie historii jako nauki, przeciwstawione historii jako przedmiotowi nauczania¹²⁴. Pod wpływem rozwoju pedagogiki i psychologii zaczęto dostrzegać znaczenie stosowanych metod i środków. Przyjęto wówczas również podstawowe zasady nauczania obowiązujące do dziś, takie jak zasada przystępności czy pogładowości¹²⁵. Od ucznia wymagano jednak przede wszystkim znajomości dat, faktów, nazwisk i związków między nimi.

Wśród przedmiotów matematyczno-przyrodniczych matematyka zajmowała naczelną pozycję¹²⁶. Przeznaczano na nią najwięcej godzin i stawiano dość duże wymagania. W gimnazjum niższym celem nauki było zdobycie pewności w podstawowych działaniach na liczbach i ich praktycznym zastosowaniu. Z geometrii celem była znajomość form geometrycznych i ich własności. Dobór treści w programie gimnazjum niższego miał charakter bardziej praktyczny. W gimnazjum wyższym celem nauczania była gruntowna znajomość i przerobienie elementów matematyki. Wprowadzano dowody i uzasadnienia reguł praw i twierdzeń. Starano się również, aby uczniowie poznali zagadnienia ze stereometrii, trygonometrii i geometrii analitycznej.

Od 1884 r., w którym wydano instrukcję, w nauczaniu matematyki położono nacisk na ćwiczenia, zakazując uczenia samej teorii. Polecano szczególnie metodę indukcyjną. Reforma z 1909 r. przeprowadzona pod hasłami „uwydatnienia niektórych, przeważnie realistycznych przedmiotów”, nie wprowadziła rewolucyjnych zmian w nauczaniu matematyki. Podjęto jednak starania, by w większym stopniu uwzględnić rozwój umysłowy uczniów, dostosować materiał do potrzeb życia, dokonano próby korelacji matematyki z innymi przedmiotami, np. fizyką, geografiami i usunięto materiał przestarzały¹²⁷. Polecano nie wprowadzać formalnych defi-

¹²² *Tabulae, quibus antiquitates Graecae et Romanae illustratae, edidit Sthephanus Cybulski*, Lwów 1893. rec. F. Terlikowski, „Muzeum” R. VIII: 1892, s. 190-192

¹²³ A. Puszka, *Nauczyciele historii i geografii państwowych szkół średnich w okresie autonomii*, Lublin 1999, s. 175.

¹²⁴ W. Zwolska, *Rola historii...*, s. 539.

¹²⁵ M. Baranowski, *Ważniejsze zasady nauczania*, „Muzeum” R. II: 1886, s. 295.

¹²⁶ W klasach I-IV było po 3 godziny matematyki tygodniowo, w kl. V – 4 godz., w VI i VII – 3, w VII – 2 i w kl. VIII – 2 godz.

¹²⁷ Rozporządzenie c. k. RSK, wprowadzające nowy plan nauki w gimnazjach galicyjskich, L. 44 242, Reskrypt MWiO z 6.07.1909, na podstawie planu z rozporządzenia z 20. 03. 1909 r. „Dziennik Rozporządzeń Krajowych”, nr 7, Lwów 1909, s. 22-26.

nycji na stopniu niższym, a później stosować je bardzo ostrożnie. Uproszczenie i rezygnacja z części materiału pozwalała na stopniowe wprowadzanie coraz trudniejszych zagadnień. Uwagi planu wielokrotnie podkreślały, że należy dążyć do przedstawiania praktycznych zastosowań zasad matematycznych w takiej formie, aby były przydatne do wykorzystania w życiu codziennym i na innych przedmiotach.

Podręcznikami używanymi w klasach młodszych do nauki arytmetyki i algebry były książki autorstwa: Władysława Zajączkowskiego, Mariana Baranieckiego, Ignacego Kranza, Kazimierza Strutyńskiego, Jerzego Michułowicza, Wincentego Franka i Placyda Dziwińskiego¹²⁸. Geometrii uczono przez prawie cały okres autonomiczny z podręczników Franciszka Močnika w przeróbkach i tłumaczeniach Grzegorza Maryniaka, Mieczysława Jamrógiewicza i I. Kranza¹²⁹. M. Baraniecki, propagator polskiego piśmiennictwa matematycznego¹³⁰, zarzucał podręcznikom Močnika zły układ treści, przeładowanie materiału nieprzydatnymi szczegółami i akcentowanie kwestii drugorzędnych, zaś tłumaczom przypominał możliwość korzystania z istniejącego polskiego języka matematycznego. Po zmianach z 1909 r. stosowano *Geometrię* Antoniego Łomnickiego¹³¹.

¹²⁸ W. Zajączkowski, *Początki arytmetyki do użytku szkół średnich, zastosowane na klasę I i II*, Lwów 1887; M. Baraniecki, *Podręcznik arytmetyki i początków algebry w czterech częściach, dla uczniów klas niższych gimnazjów i szkół realnych Galicji*, cz. 1-4, dla klas 1-4, Kraków 1894-1895; tenże, *Początki arytmetyki i algebry*, Kraków 1895; tenże, *Algebra*, Kraków 1892; I. Kranz, *Arytmetyka i algebra. Podręcznik dla niższych klas szkół średnich*, cz. I, na klasę 1 i 2, Kraków 1904; I. Kranz, *Arytmetyka na klasę I, II, III*, Kraków 1910-1911; I. Kranz, *Geometria pogładowa. Podręcznik dla niższych klas szkół średnich*, cz. I, Kraków 1907, cz. II, Kraków 1908 (rec. K. Czajkowski, „Muzeum” R. XXV, 1909, t. I: s. 403-408, rec. K. Strutyński, „Muzeum” R. XXVII, 1911, t. I: s. 282); K. Strutyński, *Arytmetyka. Stopień niższy dla klasy I, II, i III szkół średnich*, Lwów 1912; J. Michułowicz, *Podręcznik arytmetyki dla klasy IV*, Lwów 1911; W. Frank, *Arytmetyka dla klasy I i II*, Lwów 1912; *Początki arytmetyki ogólnej i algebry dla klasy III*, Lwów 1913; *Arytmetyka i algebra dla klasy IV i V*, Lwów 1913; P. Dziwiński, *Podręcznik arytmetyki*, Lwów 1912; stosowano również K. Brzostowicza, *Początki arytmetyki i algebry*, Sanok 1894, rec. J. Fafara, „Muzeum” R. XI: 1895, s. 516-518, 582-587.

¹²⁹ F. Močnik, *Geometria pogładowa dla klas niższych szkół średnich*. Przełożył na język polski G. Maryniak, Lwów 1886, rec. M. A. Baraniecki, „Muzeum” R. III: 1887, s. 167-175; M. Jamrógiewicz, *Geometria pogładowa dla niższych klas gimnazjalnych*. Lwów 1897; M. Jamrógiewicz, K. Strutyński, *Geometria pogładowa. Stopień niższy, dla klas I, II, III szkół średnich*, Lwów 1912, rec. Hrycak, „Muzeum” R. XXVII, t. II: 1911, s. 313; I. Kranz, *Geometria pogładowa. Zbiór zadań*, cz. 1-2, Kraków 1907.

¹³⁰ S. Dikstein, *Kilka słów o literaturze matematycznej polskiej w ciągu dwudziestolecia 1873-1892*, „Kosmos” R. XX: Lwów 1895.

¹³¹ A. Łomnicki, *Geometria*, cz. I i II dla klasy IV i V, Lwów 1911, rec. L. Zarzecki, „Wektor” T. II, 1911-1912, s. 298-304.

W klasach wyższych uczono z podręczników M. Baranieckiego¹³² lub tłumaczeń Močnika dokonanych przez Józefa Bodyńskiego i Tomasza Staneckiego¹³³, oraz z Kosteckiego¹³⁴, a także z podręcznika P. Dziwińskiego¹³⁵. Ten ostatni podręcznik zasługuje na uwagę z dwóch względów: po pierwsze od czasu I wydania w 1891 r. był wykorzystywany w szkolnictwie aż do 1918 r.; po drugie, jako niezwykle syntetyczny, zawierał między innymi zwięźle przedstawiony rys historyczny algebry jako dziedziny naukowej. Pokazywał wkład uczonych do algebry, rozwój wybranych problemów tej nauki, jej stan w poszczególnych epokach i dorobek różnych ludów w tym zakresie¹³⁶. Geometrię objaśniano również z przerobionych książek Močnika¹³⁷ oraz z *Geometrii* Łomnickiego¹³⁸. Spośród wielu wymienionych na uwagę zasługują podręczniki do geometrii Antoniego Łomnickiego, profesora Politechniki Lwowskiej, który posiadał doświadczenie jako nauczyciel gimnazjalny, był świetnym dydaktykiem, na jego podręcznikach kształciły się całe generacje młodzieży.

Podręczniki zawierały dużo definicji, a także przykłady, ćwiczenia i zadania. Ostateczny kształt podręczników będących tłumaczeniami Močnika zależał od autora wersji polskiej. W tłumaczeniu Bodyńskiego dominuje teoria, ćwiczeń i przykładów zadań jest niewiele. W przekładach Staneckiego i Maryniaka podobne wstępy wprowadzają w podstawowe pojęcia, takie jak określenie, pewnik, twierdzenie, dowód, wniosek, ale różnią się układem treści w poszczególnych rozdziałach i rozmieszczeniem ćwiczeń.

Naukę wspomagano w klasach VI-VIII tablicami logarytmicznymi i zbiorami zadań, wśród których dominowały książki wspomnianego już Igna-

¹³² M. Baraniecki, *Podręcznik algebry dla uczniów klas wyższych gimnazjów i szkół realnych w Galicji*, z. 1-3, Kraków 1892, rec. M. Jamrógiwicz, „Muzeum” R. XI: 1895, s. 36-39.

¹³³ F. Močnik, *Arytmetyka i algebra dla klas wyższych gimnazjalnych i realnych*, z II wydania dzieła niemieckiego przełożył i uzupełnił Józef Bodyński, Lwów 1879; T. Stanecki, *Arytmetyka i algebra dla klas wyższych gimnazjalnych i realnych, podług dzieła niemieckiego F. Močnika*, Lwów 1872.

¹³⁴ Kostecki, *Algebra dla klas wyższych*, Lwów 1902.

¹³⁵ P. Dziwiński, *Zasady algebry dla wyższych klas gimnazjów i szkół realnych*, Lwów 1891, rec. J. Puzyna, „Muzeum” R. VII: 1891, s. 598-603, rec. M. Jamrógiwicz, „Muzeum” R. VIII: 1892, s. 185-190.

¹³⁶ J. Dybiec, *Nauczanie historii...*, s. 161.

¹³⁷ F. Močnik, *Geometria dla użytku wyższych klas szkół gimnazjalnych i realnych*, przeł. T. Stanecki; tenże, *Geometria dla wyższych klas szkół średnich*, przeł. przez T. Staneckiego, Lwów 1889; tenże, *Geometria poglądowa dla klas wyższych szkół średnich*, przeł. G. Maryniak, Lwów 1889.

¹³⁸ A. Łomnicki, *Geometria*, cz. I, dla klasy IV i V, *Planimetria i stereometria*, Lwów 1911; tenże, *Geometria dla klasy VI, VII, VIII*, Lwów 1912.

cego Kranza¹³⁹. Logarytmy tego wieloletniego nauczyciela gimnazjów krakowskich były wielokrotnie wznawiane aż do 1930 r.

Nauki przyrodnicze obejmujące swym zakresem wiadomości z zoologii, botaniki, mineralogii, fizyki i chemii określano mianem historii naturalnej. W planach nauczania do 1909 r. wszystkie te przedmioty występowały łącznie, mimo iż faktycznie fizykę z chemią wydzielano w klasach IV, VII i VIII. Celem nauczania w gimnazjum niższym było zaznajomienie uczniów z najważniejszymi odmianami świata organicznego i nieorganicznego, oparte na bezpośrednim oglądaniu okazów oraz biegłość w rozpoznawaniu cech gatunków roślin i zwierząt, z mineralogii rozpoznawanie i opisywanie minerałów i głównych rodzajów skał. W gimnazjum wyższym celem był systematyczny przegląd grup roślin i zwierząt na podstawie wiadomości z morfologii, anatomii i fizjologii, a także znajomość kształtów i własności minerałów oraz informacje dotyczące budowy i rozwoju kuli ziemskiej

Reforma z 1909 r. definitywnie wydzieliła fizykę z historii naturalnej i zmieniła nazwę przedmiotu na nauki przyrodnicze, zmieniła także nieco spojrzenie na cel nauczania podkreślając biologiczne związki między budową ciała a sposobem życia. Podkreślano także, by uwagę skupiać na zjawiskach typowych i łatwo dostrzegalnych cechach morfologicznych przedstawicieli świata roślinnego i zwierzęcego, tak aby uczniowie mogli samodzielnie dokonywać obserwacji¹⁴⁰.

Nauka historii naturalnej miała wpływać na ogólny rozwój intelektualny uczniów, udoskonalając spostrzegawczość, wystawianie się, samodzielne myślenie i wydawanie sądów. Stosowano przede wszystkim metody opisowe połączone z wyjaśnieniami nauczyciela, oparte na porównywaniu. Dużą uwagę przywiązywano do systematyki, podkreślając jej dydaktyczne i kształcące znaczenie. W uwagach do nowego planu z 1909 r. RSK zalecała uwzględnienie w nauczaniu przyrody najbliższej okolicy (analiza świata roślin i zwierząt), oraz opieranie się na praktycznych doświadczeniach i obserwacji przez uczniów okazów lub ich podobizn. Proponowano także urządzenie częstych wycieczek¹⁴¹.

Do fizyki, wyodrębnionej w planie nauczania, włączono chemię, mineralogię i elementy astronomii. Sformułowano odrębny cel nauczania fizyki

¹³⁹ I. Kranz, *Tablice pięciocyfrowe logarytmów liczbowych, wartości funkcji trygonometrycznych i logarytmów tych funkcji do użytku szkolnego*, Kraków 1900; tenże, *Zbiór zadań matematycznych, obejmujących zadania z arytmetyki, geometrii płaskiej, stereometrii i geometrii analitycznej. Podręcznik dla klas wyższych*, Kraków 1902.

¹⁴⁰ Rozporządzenie c. k. RSK, wprowadzające nowy plan nauki w gimnazjach galicyjskich. Reskrypt MWiO 06.07.1909, na podstawie planu z rozporządzenia z dn. 20.03.1909 r. Dziennik Rozporządzeń Krajowych, nr 7, s. 26-31.

¹⁴¹ *Tamże*, s. 31.

dla obu poziomów gimnazjalnych. Pierwszy etap nauczania w gimnazjum niższym miał polegać na poznaniu najprostszych zjawisk przyrody na podstawie obserwacji i doświadczeń oraz miał pokazać wykorzystanie tych zjawisk w praktyce. Drugi stopień nauczania fizyki – to poznanie i zrozumienie najważniejszych zjawisk, a także umiejętność matematycznego formułowania ogólnych praw fizycznych. Poprzez naukę fizyki uczniowie mieli nabywać umiejętności obserwacji, ścisłości w postrzeganiu, wyciągania wniosków, rozumienia związków pomiędzy zjawiskami przyrody, dostrzegania istnienia tych zjawisk w życiu codziennym. Punktem wyjścia nauki miały być doświadczenia i eksperymenty – proste, przekonywujące i widoczne dla wszystkich. Dzięki nim uczniowie mieli zrozumieć drogę badania naukowego i poznać rodzaje metod badawczych w fizyce. Odpowiedni dobór przykładów, uwzględniający rozwój intelektualny uczniów, graficzne przedstawianie wyników, wskazywanie na praktyczne wykorzystywanie fizyki w technice miały ułatwić naukę przedmiotu¹⁴². Przedstawione zmiany powstały na skutek wielu odkryć naukowych dokonanych w XIX w., które wymusiły wyodrębnienie i usamodzielnienie się fizyki jako przedmiotu nauczania w szkole.

Pierwsze dobre polskie podręczniki pojawiły się w naukach przyrodniczych już w drugiej połowie lat 80. XIX w.¹⁴³ Były to podręczniki profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego Józefa Rostafińskiego do nauki botaniki dla klas niższych i wyższych wydane w Krakowie w 1886 r.¹⁴⁴ Podręczniki J. Rostafińskiego, szeroko recenzowane i przedstawiane nauczycielom na posiedzeniach TNSW, znalazły swoje miejsce w historii nauczania botaniki w Polsce, uchodząc ówczesnie za jedno z najlepszych w Europie. W recenzjach podkreślano wysoki poziom merytoryczny, dostosowanie przedstawianej wiedzy do poziomu rozwoju umysłowego uczniów, bogaty materiał ilustracyjny, przystępność, jasność i klarowność języka, która powodowała, że materiał był łatwo przyswajalny, dostosowanie do wymogów instrukcji i praktyczne wykorzystywanie zasad indukcji¹⁴⁵. Podręcznik dla klas wyższych zawierał w pierwszym wydaniu 553 drzeworyty roślin oraz dodatkowo kartę rozsiedlenia roślin i barwną

¹⁴² Tamże, s. 31-36.

¹⁴³ Podręczniki niemieckich autorów A. Pokornego, Fischera, F. Zippego, F. Schödlera używane w latach 60. i 70. przedstawił S. I. Możdżeń w cytowanej już pracy *Podręczniki w szkołach średnich Galicji*.

¹⁴⁴ J. Rostafiński, *Botanika szkolna dla klas niższych*, Kraków 1886 i następne wydania; tenże, *Botanika dla klas wyższych*, Kraków 1886 i następne wydania; rec. R. Gutwiński, „Muzeum” R. VIII: 1892, s. 235-239.

¹⁴⁵ Rec. E. Godlewski, „Kosmos” R. XII: Lwów 1887, s. 36-56, J. Jaworski „Muzeum” R. III: 1887, s. 637-641.

tablicę. Autor charakteryzował poszczególne grupy roślin, a następnie analizował gromady i klasy. Wzorem dla niego były francuskie podręczniki, a cel, jaki sobie postawił, można określić jako bardzo nowoczesny. Nie było nim, jak sam twierdził, nauczanie botaniki, lecz podręcznik miał być środkiem umożliwiającym uczniom zdobycie szeregu umiejętności, przede wszystkim zdolności obserwacji i opisu, brak których zauważył u studentów¹⁴⁶. Rostafiński podkreślał również, że wprowadzenie terminologii fachowej było złem koniecznym, ponieważ ważniejsze od definicji było dla niego ukazanie różnorodności świata roślin¹⁴⁷. Opinie przedstawiane w prasie zawierały również krytyczne uwagi, zarzucając uproszczenia i niedostateczne wprowadzanie wspomnianych już wcześniej definicji. Każde następne wydanie tych podręczników było udoskonalane i przerabiane. Pierwsza przeróbką uległa książka dla klas niższych, której nowe wydanie ukazało się w 1892 r.¹⁴⁸ W 1901 r. ukazała się nowa wersja podręcznika dla klas wyższych, ograniczeniu uległa liczba rycin (302), ale zawierała ona wyczerpujący indeks nazw polskich wraz z nazwami potocznymi, indeks łaciński i klucz do rozpoznawania roślin.

Podręcznik Rostafińskiego zastąpił używaną wówczas powszechnie *Botanikę* E. Hückla¹⁴⁹ i książkę Mariana Łomnickiego, która była tłumaczeniem podręcznika Johanna Georga Billa¹⁵⁰. Wyróżniała się tym, że zawierała przegląd piśmiennictwa dotyczącego botaniki w Polsce. W układzie chronologicznym zostały zawarte wiadomości o wszystkich najważniejszych dziełach botanicznych polskich aż do lat 70. XIX w.¹⁵¹

Do nauki zoologii w klasie I i II używano książek Maksymiliana Nowickiego¹⁵², Józefa Nusbauma i Józefa Wiśniowskiego¹⁵³ oraz Ignacego

¹⁴⁶ J. Rostafiński, *Z powodu szkolnych podręczników botaniki, wyjaśnienia i sprostowania*, „Kosmos” R. XII: 1887, s. 147-152.

¹⁴⁷ *Tamże*.

¹⁴⁸ J. Rostafiński, *Botanika szkolna na klasy niższe z tablicą barwną i 550 rycinami w tekście*. Wydanie nowe, przerobione i pomnożone, Kraków 1892, rec. I. Szysławicz, „Ateneum” 1887, t. I, s. 366.

¹⁴⁹ E. Hückl, *Botanika dla szkół niższych gimnazjalnych i realnych*, Kraków 1870, 1876, 1881.

¹⁵⁰ J. G. Bill, *Zarys botaniki dla klas wyższych szkół średnich*, przeł. A. Łomnicki, Lwów 1875.

¹⁵¹ J. Dybiec, *Nauczanie historii...*, s. 162.

¹⁵² M. Nowicki, *Zoologia obrazowa dla wyższych klas szkół średnich*, Kraków 1874; tenże, *Zoologia dla niższych szkół gimnazjalnych*, Kraków 1870; tenże, *Zoologia dla niższych klas szkół średnich*, Kraków 1890, 1892, rec. J. Jaworski, „Muzeum” R. VII: 1891, s. 183-187; tenże, *Zoologia dla niższych klas szkół średnich*, wyd. VII przerobione do nowych instrukcji przez J. Limbacha, Cieszyn 1895, wyd. VIII, Lwów 1898.

¹⁵³ J. Nusbaum, J. Wiśniowski, *Zoologia na klasy niższe szkół średnich*; tychże, *Wiadomości z zoologii dla klas niższych szkół średnich*, Lwów 1910; J. Nusbaum, *Podręcznik zoologii*

Petelenza¹⁵⁴. *Zoologia dla niższych szkół gimnazjalnych* M. Nowickiego miała wiele wydań. Autor w przedmowie do II wydania z 1870 r. przedstawił zasady, jakimi kierował się, pisząc ten podręcznik: „Ułożony według metody syntetycznej postępuje od szczegółu do ogółu, od wrażenia zmysłowego do pojęcia, jest to sposób odpowiedni dla młodych uczniów”. Podręcznik składał się z pewnego zestawu przykładów różnych gatunków świata zwierzęcego, ze szczególnym uwzględnieniem przedstawicieli z terenów ziem polskich. W sposób bardzo szczegółowy opisał autor wygląd zewnętrzny zwierząt. Początkowe wydania nie zawierały ilustracji w tekście, lecz w tzw. zwierzyńcu obrazkowym, który był rodzajem atlasu zoologicznego. W kolejnych wydaniach, dostosowanych do wskazówek ministerialnych z 1884 r., rysunki są już umieszczane w tekście, liczba opisów gatunków jest ograniczona do 240, a na końcu podręczników przedstawiane są krótkie podsumowania zawierające najważniejsze cechy charakterystyczne danego gatunku. Nazwy zwierząt podawano w języku polskim, łacińskim i niemieckim.

Podręczniki Nusbauma i Wiśniowskiego zakładały, że uczniowie powinni rozpoczynać naukę zoologii od zwierząt z ich otoczenia (pies, kot, kret, kura). Z tego powodu analiza każdej grupy zwierząt była przedstawiana według tego samego schematu – od najbardziej znanego uczniom przedstawiciela danego gatunku: np. opis ssaków, który rozpoczynał książkę, zaczynał się od psa, a następnie przechodzono do małp. Podobnie jak we wszystkich podręcznikach do zoologii w tym czasie, opisy zwierząt zaczynały od kręgowców, a kończono na pierwotniakach. Książka zawierała wiele ilustracji, kolorowe tablice na końcu książki i indeks nazw zwierząt.

Książki autorstwa Ignacego Petelenza przeznaczone były dla klas wyższych i składały się z czterech części. Część pierwsza zawierała wiadomości wstępne z zoologii, jej podział i wprowadzała podstawowe pojęcia komórki i tkanki. Następnie analizowano budowę ciała człowieka, przy czym bardzo szczegółowo opisywano kośćciec i funkcje poszczególnych zmysłów i układów z pominięciem układu rozrodczego. W kolejnych rozdziałach zajmowano się systematyką i przeglądem charakterystycznych

dla młodzieży, wyd. II, Kraków 1904, rec. T. Wiśniowski „Muzeum” R. XX: 1904, s. 487; J. Nusbaum, *Zoologia dla klas wyższych szkół średnich*, Lwów 1909, rec. B. Fuliński „Muzeum” R. XXVI: 1910, s. 280.

¹⁵⁴ I. Petelenz, *Podręcznik do nauki zoologii w klasach wyższych szkół średnich napisał...*, Sambor 1890, rec. H. Kadyi, „Muzeum” R. VII: 1891, s. 507-523, rec. J. Jaworski, „Muzeum” R. VII: 1891, s. 801-803 oraz A. Jaworowski, „Muzeum” R. VII: 1891, s. 803-813; tenże, *Zoologia dla klas wyższych szkół średnich*, Lwów 1892 i kolejne wydanie 1907, rec. R. Gutwiński, „Muzeum” R. VII: 1891, s. 687.

form, typów i gromad zwierząt. Na tym etapie nauczania nie ograniczono się do opisów zewnętrznych, lecz przedstawiano również na ilustracjach schematy budowy wewnętrznych układów i narządów zwierząt. Zarzucano podręcznikowi, że za mało poświęca uwagi systematyce tych zwierząt, na których można obserwować ewolucję narządów oraz pomijanie treści związanych z procesem rozmnażania. W 1909 r. ukazała się *Zoologia* J. Nusbauma, która zastąpiła podręczniki Petelenza. Wprowadzała elementy higieny ciała ludzkiego, uwzględniała teorię ewolucji i życie płciowe człowieka.

W gimnazjum niższym mineralogii uczono z podręczników Karola Kłęska¹⁵⁵, Antoniego Mariana Łomnickiego¹⁵⁶, Tadeusza Wiśniowskiego¹⁵⁷ i spółki autorów Wiśniowski-Duchowicz¹⁵⁸, w klasach starszych również korzystano z książek Łomnickiego¹⁵⁹ i Wiśniowskiego¹⁶⁰. Do najlepszych pod względem metodycznym i do najbardziej popularnych należał podręcznik K. Kłęska, który zgodnie z celem nauczania w gimnazjum niższym główny nacisk kładł na opis skał posiadających zastosowanie praktyczne, ale brak było chemicznej analizy minerałów. Ten zakres wiadomości znalazł się w podręczniku A. Łomnickiego wraz z opisem skał występujących na ziemiach polskich.

W książce Wiśniowskiego sporo miejsca poświęcono informacjom dotyczącym dziejów Ziemi i skorupy ziemskiej, jej składników i krystalografii. Przedstawiono również budowę geologiczną Galicji. Podręczniki do gi-

¹⁵⁵ K. Kłęsk, *Mineralogia dla niższych klas gimnazjalnych i realnych*, Kraków 1864 i kolejne wydania 1870, 1877, rec. A. Matuszewski, „Biblioteka Warszawska” 1865, t. I, s. 418, I. Petelenz, „Kosmos” 1879, s. 313; wcześniej w użyciu były podręczniki niemieckie: A. Pokornego, *Mineralogia dla młodzieży polskiej dla klas gimnazjalnych i realnych tudzież wyższych szkół żeńskich i męskich*, ułożona przez L. Rzepeckiego, Praga 1872; Fellöckera, *Mineralogia dla niższych gimnazjów i szkół realnych*, Lwów 1863.

¹⁵⁶ A. M. Łomnicki, *Mineralogia dla niższych klas szkół średnich ułożył...*, Lwów 1882 i następne wydania.

¹⁵⁷ T. Wiśniowski, *Wiadomości z mineralogii dla klas niższych*, Lwów 1903, rec. L. Weigel, „Muzeum” R. XIX: 1903, s. 630-634, R. Zuber, „Kosmos” R. XXVII: 1902, s. 92.

¹⁵⁸ Duchowicz-Wiśniowski, *Wiadomości z chemii i mineralogii dla klas niższych*, Lwów 1911, rec. J. Tokarski, „Muzeum” R. XXVII, 1911, t. II: A. Wołk-Łaniweski, *tamże*, s. 522.

¹⁵⁹ A. M. Łomnicki, *Mineralogia i geologia dla klas wyższych szkół średnich, przez...*, Lwów 1891 i następne wydania, rec. W. Kuczera, „Muzeum” R. IX: 1893, s. 113-119.

¹⁶⁰ T. Wiśniowski, *Mineralogia i geologia*, Lwów 1902; tenże, *Zasady mineralogii i geologii dla klas wyższych*, Lwów 1902, rec. W. Friedberg, „Muzeum” R. XVIII, 1902, t. I: s. 40-44, rec. F. Tondera, „Muzeum” R. XVII: 1902, rec. R. Zuber, „Kosmos” R. XXVI: 1901.

mnazjum wyższego dawały szerszy przegląd skał i zjawisk geologicznych zachodzących wewnątrz oraz na powierzchni skorupy ziemskiej, zawierały wiadomości z geotektoniki i stratygrafii. Uważano, że szczególnie były przydatne do szkół realnych, ponieważ wykraczały poza program gimnazjum.

Do fizyki stosowano początkowo podręcznik opracowany przez W. Urbańskiego oraz A. Kunzeka w tłumaczeniu T. Staneckiego, S. Chlebońskiego oraz Cz. Rodeckiego, który ze względu na przestarzałe zawarte w nim wiadomości został wyparty przez bardzo dobre książki Józefa Soleskiego¹⁶¹ oraz Antoniego Kaweckiego i Franciszka Tomaszewskiego¹⁶², którzy przygotowali podręczniki do gimnazjum niższego i wyższego. Pod koniec okresu autonomicznego wprowadzono podręcznik Władysława Żłobickiego *Wiadomości z fizyki dla niższych klas szkół średnich*.

Do nauczania chemii, przed ukazaniem się podręcznika Wiśniowski-Duchowicz, używano *Chemii* A. Freunda, a później Franciszka Tomaszewskiego, J. Soleskiego oraz Ernesta Bandrowskiego¹⁶³. Praca Bandrowskiego przeznaczona była do szkół realnych, które ze względu na poszerzony program posiadały odrębne podręczniki. Podręcznikowi temu zarzucano nieliczenie się z układem treści i programu nauczania, ograniczenie treści do chemii nieorganicznej oraz brak ścisłości i jasności w wyrażaniu się.

Wcześniej w latach 60. i 70. w szkołach realnych stosowano podręczniki Z. Hałatkiewicza, H. Roscoe w tłumaczeniu A. Sokołowskiego i A. Nawratila oraz E. Czyrniańskiego¹⁶⁴.

Różnice w podręcznikach pomiędzy gimnazjum niższym i wyższym miały podobny charakter, jak w przypadku książek poświęconych mineralogii i geologii – w młodszych klasach wprowadzano podstawowe pojęcia, najważniejsze prawa oparte na doświadczeniach ze wskazaniem na

¹⁶¹ J. Soleski, *Nauka fizyki, podręcznik dla niższych klas gimnazjów i szkół realnych*, Lwów 1892, rec. R. Jamrógiwicz, „Muzeum” R. VIII: 1892, s. 823-826, rec. G. Maryniak, „Muzeum” R. IX: 1893, s. 723-725.

¹⁶² A. Kawecki, F. Tomaszewski, *Fizyka dla niższych klas szkół średnich*, Kraków 1897; tychże, *Fizyka dla wyższych klas szkół średnich*, Kraków 1897 i następne wydania.

¹⁶³ A. Freund, *Zarys chemii do użytku szkół gimnazjalnych*, Lwów 1883; F. Tomaszewski, *Chemia dla wyższych klas gimnazjalnych*, Kraków 1892, rec. A. Sokołowski, „Muzeum” R. VIII: 1892, s. 53; J. Soleski, *Zarys chemii dla wyższych klas gimnazjalnych*, wyd. II, Lwów 1892, rec. A. Sokołowski, „Muzeum” R. VIII: 1892, s. 726-729; E. Bandrowski, *Wykład chemii ogólnej*, Kraków 1891, rec. A. Sokołowski, „Muzeum” R. VIII: 1892, s. 28-40, rec. W. M. Kozłowski, „Ateneum” 1894, t. I, s. 415.

¹⁶⁴ Z. Hałatkiewicz, *Początkowe zasady chemii*, cz. I, Bochnia 1867; H. Roscoe, *Zarys chemii ogólnej*, przełożyli i zmienili A. Sokołowski i A. Nawratil, Kraków 1872; E. Czyrniański, *Chemia nieorganiczna mniejsza ułożona dla szkół realnych*, Kraków 1874.

ich praktyczne wykorzystanie, a w starszych klasach skupiano się na uzasadnianiu praw i dochodzeniu do nich. Zarówno w jednych, jak i drugich dużo treści przeznaczonych było do uczenia się na pamięć. Aby ułatwić poruszanie się w gąszczu informacji, starano się różnicować czcionkę dotyczącą opisu zjawisk, przebiegu doświadczeń i wniosków.

Propedeutyka filozofii była przedmiotem obowiązkowym przez cały okres autonomiczny. W ciągu tego okresu kilkakrotnie zmieniły się cele i treści nauczania. O ile jeszcze Zarys Organizacyjny z 1849 r. jako cel nauczania widział przede wszystkim przedstawienie uczniom poglądu na całość filozofii, aby tym samym przygotować ich do zrozumienia systemów filozoficznych, o tyle w instrukcji z 1884 r. istotą stało się „wzbudzenie w uczniu rozmyślenia nad własnymi myślami” i „zainteresowania się filozofią”¹⁶⁵. Tak więc celem była już nie tylko znajomość faktów z historii filozofii, ale i refleksja nad nimi. Rok 1909 przyniósł jeszcze inne określenie celu: „empiryczną znajomość świata zewnętrznego” przez „empiryczne poznanie świata duchowego”. Propedeutyka filozofii miała być więc środkiem do zrozumienia i poznania otaczającego świata. Miało to być zwieńczeniem nauki w gimnazjum i wprowadzeniem do studiów na uniwersytetach. Treścią zajęć prowadzonych w klasach VII i VIII stały się ogólne zasady logiki i metodologii oraz psychologia empiryczna.

Do nauki filozofii używany był podręcznik Józefa Kremera, który był jednak zbyt obszerny, a jednocześnie posiadał braki z zakresu metodologii i psychologii¹⁶⁶. Następnie do logiki używano podręcznika Władysława Kozłowskiego¹⁶⁷, który w części był streszczeniem logiki Baina i Wundta, a w części oryginalną pracą i ks. Jana Nuckowskiego¹⁶⁸. Podręcznik Nuckowskiego, wydany w Chyrowie w 1903 r., w ogólnej opinii uchodził za trudny, pomimo to wydawano go jeszcze dwukrotnie w 1906 i 1920 r. Po 1900 r. używano również podręczników W. Biegańskiego¹⁶⁹.

¹⁶⁵ K. Kubisztal, *O nauczaniu filozofii*, „Muzeum” R. V: 1889, s. 576-585.

¹⁶⁶ Podręczniki niemieckie opisuje S. I. Możdżeń, *Podręczniki w szkołach...*, opisując polskie podręczniki wymienia: M. Lipińskiego, *Zarys antropologii psychicznej czyli psychologii empirycznej* oraz F. Kautnego, *Propedeutyka filozoficzna oparta na prawdziwych zasadach*, Kraków 1871; J. Kremer, *Początki logiki dla szkół średnich*, Kraków 1876, rec. *Sprawa instrukcji*, „Muzeum” R. III: 1887, s. 67.

¹⁶⁷ W. Kozłowski, *Logika elementarna*, Lwów 1891, rec. A. Raciborski, „Muzeum” R. VIII: 1892, s. 104-113, 172-185.

¹⁶⁸ J. Nuckowski, *Początki logiki ogólnej*, Kraków 1903, rec. A. Witwicki, „Muzeum” R. XX: 1904, s. 995.

¹⁶⁹ W. Biegański, *Podręcznik logiki i metodologii ogólnej*; tenże, *Podręcznik logiki*, Lwów 1907.

Do lat 90. do nauki psychologii korzystano z podręczników Zimmermana w przeróbce i tłumaczeniu J. Zagórzańskiego, J. Crügera¹⁷⁰ w przekładzie Z. Sawczyńskiego, następnie stosowano książkę Gustawa Adolfa Lindera w tłumaczeniu i z komentarzem Leona Kulczyńskiego¹⁷¹.

Gimnazja w tym czasie oferowały także zajęcia nadobowiązkowe z kaligrafii, stenografii, rysunków, śpiewu, gimnastyki i języka obcego – nowożytnego, najczęściej francuskiego, oraz lekcje z omówionej już wcześniej historii kraju rodzinnego, czyli historii Polski. W 1891 r. RSK dodała jeszcze geometrię wykreślną, ale jej wprowadzenie nie było dla szkoły obligatoryjne, z wyjątkiem szkół realnych. Niektóre z tych przedmiotów, takie jak gimnastyka czy rysunek odręczny, stały się po 1909 r. przedmiotami obowiązkowymi.

Kaligrafia była specyficznym przedmiotem, ponieważ nauczyciele mogli nakazać uczniom młodszych klas uczestniczenie w lekcjach. Decyzja zapadała po oględzinach zeszytów uczniowskich, gdyż według przepisów wszystkie zadania pisemne miały być traktowane przez nauczycieli jako ćwiczenia kaligraficzne. W 1909 r. postanowiono, że kaligrafia będzie przedmiotem obowiązkowym w I klasie. Pismo, jego rodzaj i charakter uznawano za część ogólnego wykształcenia, wymagano czytelności i estetyki. „Sposób pisania to zwierciadło duszy” – pisano w „Muzeum” w 1891 r., narzekając na „psucie się” pisma wśród uczniów. Przyczyn tego zjawiska doszukiwano się w systemie kar szkolnych, do których należało wielokrotne przepisywanie zadawanego tekstu na kartkach, a ponieważ uczniowie starali się zrobić to szybko, cierpiała na tym jakość pisma. Inną, poważniejszą przyczyną był brak jednolitego programu i instrukcji do nauki kaligrafii¹⁷². W związku z tym zaczęto przez analogię stosować instrukcję przeznaczoną dla szkół realnych pochodzącą z 1879 r. Na kaligrafii zajmowano się pismem zwyczajnym łacińskim i niemieckim, zwracając uwagę na właściwą postawę piszącego, prawidłowy sposób trzymania pióra i stopień nachylenia pisma. Do nauki kaligrafii korzystano z książek J. Piórkiewicza, J. Czarneckiego i K. Nowickiego¹⁷³.

Stenografii uczono zainteresowanych w grupach po 1 godzinie tygodniowo. Grupa początkująca zajmowała się alfabetem, tworzeniem zgłosek

¹⁷⁰ J. Crüger, *Zarys psychologii przez Zygmunta Sawczyńskiego przełożony*, Kraków 1878.

¹⁷¹ G. A. Linder, *Wykład psychologii empirycznej*, przekł. L. Kulczyński, Kraków 1895.

¹⁷² J. Czarnecki, *Kaligrafia w naszych szkołach*, „Muzeum” R. VII: 1891, s. 156-172.

¹⁷³ J. Piórkiewicz, *Wzory pisma polskiego*, Lwów 1880; J. Czarnecki, *Podręcznik do nauki kaligrafii*, Lwów 1904; K. Nowicki, *Zeszyty kaligraficzne do nauki pisania polskiego*, Lwów 1891.

i wyrazów, wyrażaniem samogłosek w wyrazach, końcówkami, skrótami wyrazów oraz opuszczaniem nieistotnych części słów. Grupa zaawansowana ćwiczyła wszystkie sposoby skracania zdań, odczytywano przy tym stenogramy i stenografowano różne fragmenty z utworów Mickiewicza, Krasińskiego czy Sienkiewicza¹⁷⁴. W czasie nauki korzystano z podręcznika W. Bojarskiego i K. Czajkowskiego¹⁷⁵.

Rysunki przez prawie cały okres autonomiczny w Galicji były przedmiotem nadobowiązkowym w niewielkim wymiarze godzin. Korekty programu nauczania z 1882 r. nie wniosły w tym zakresie żadnych zmian. W programie dominował rysunek geometryczny, stanowiący punkt wyjścia do rysowania postaci człowieka. Na lekcjach skupiano się na rysowaniu i kopiowaniu gotowych wzorów i modeli, co miało służyć zdobywaniu przez uczniów sprawności manualnej¹⁷⁶. Istotne zmiany nastąpiły pod koniec pierwszego dziesięciolecia XX w. pod wpływem zmian w programach gimnazjów klasycznych w Austrii z 1908 r. Dostrzeżono wówczas znaczenie rysunku odręcznego, który uznano za drogę do świadomego postrzegania i pojmowania rzeczywistości, a także kształcenia wyobraźni¹⁷⁷. Rysunek od roku szkolnego 1910/1911 stał się przedmiotem obowiązkowym w gimnazjum niższym w wymiarze 2 godzin tygodniowo. Doceniono jego ważną rolę w dopełnieniu wykształcenia, zwłaszcza przy wypracowaniu u uczniów smaku artystycznego i twórczej samodzielności¹⁷⁸. Dopóki nie uznano, że nauka rysowania ma być spontanicznym i naturalnym procesem, stosowano wzory rysunkowe.

Dodatkowym językiem, którego uczono się, był język francuski, w dalszej kolejności uczono się języka ruskiego z wyjątkiem sytuacji, gdy był on językiem wykładowym oraz języka angielskiego (sporadycznie). Początkowo do nauki francuskiego języka stosowano podręczniki krakowskich

¹⁷⁴ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1907/1908*, Kraków 1908, s. 8.

¹⁷⁵ W. Bojarski, *Podręcznik stenografii polskiej według systemu Gabelsberga-Polińskiego*, Lwów 1909; K. Czajkowski, *Nauka stenografii polskiej według systemu Gabelsberga-Polińskiego*, Lwów 1908, rec. S. Homme, „Muzeum” R. XXVI: 1910, s. 388, rec. Duchowicz, „Muzeum” R. XXV, t. II: 1909, s. 583-585.

¹⁷⁶ K. Dormus, *Rozwój form wychowania estetycznego i nauczania rysunku w Krakowie w latach 1850-1914*, Warszawa 1998, s. 109.

¹⁷⁷ *Tamże*, s. 126.

¹⁷⁸ Okólnik c. k. RSK do Dyrekcji wszystkich gimnazjów publicznych i prywatnych w sprawie obowiązkowej nauki rysunków, *Dziennik Urzędowy c. k. RSK*, R. XIII: 1909, nr 34, s. 747. Okólnik poprzedzały głosy na łamach „Muzeum” z 1908 r., domagające się wprowadzenia rysunków do przedmiotów obowiązkowych, T. Motzke, *Potrzeba obowiązkowej nauki rysunków w gimnazjach*, „Muzeum” R. XXIV: 1908, s. 334-338.

nauczycieli: Jana Amborskiego i Augusta Świtkowskiego¹⁷⁹, a następnie Stanisława Węcowskiego¹⁸⁰. Uczniowie korzystali również ze *Słownika polsko-francuskiego* i *Słownika francusko-polskiego* opracowanych przez pochodzącego z Wielkopolski, a uczącego w Krakowie Oskara Włodzimierza Calliera¹⁸¹.

W programie języka ruskiego, poza nauką czytania, pisania i mówienia, znalazła się również znajomość historii literatury ukraińskiej, najważniejszych utworów prozatorskich i poetyckich, łącznie z ich deklamacją. Na lekcjach języka ruskiego korzystano z podręczników A. Barwińskiego, B. Łepkiego i Ogonowskiego¹⁸².

Podsumowując, okres autonomii galicyjskiej w sferze piśmiennictwa podręcznikowego dla szkół średnich przeszedł zasadniczą ewolucję. Początkowo polskie pisarstwo ograniczało się do przekładów, następnie pojawiały się pierwsze próby tworzenia oryginalnych książek, proces widoczny zwłaszcza w latach 80. Na lata 90. przypada okres pełnego rozwoju i początku pracy nad udoskonalaniem już wydanych książek. Konsolidacja inteligencji wokół problematyki podręczników dla szkół średnich, zaangażowanie środowisk naukowych obu uniwersytetów w proces pisania podręczników, pozwoliły na stworzenie nowoczesnych podręczników, które przeszły próbę czasu i wykorzystywane były jeszcze w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Były to podręczniki Baranieckiego, Lewickiego, A. Łomnickiego, Rostafińskiego, Samolewicza, Semkowicza, Solskiego czy Zakrzewskiego. Ważnym czynnikiem było podjęcie akcji wydawniczej przez Towarzystwo Pedagogiczne i Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, które stają się największymi wydawcami podręczników. Pomimo przywiązania do drobiazgowości i funkcjonowania w zbiurokratyzowanym systemie szkolnym do końca okresu autonomicznego udało się spolonizować podręczniki gimnazjalne.

¹⁷⁹ J. Dybiec, *Nauczyciele krakowskich szkół średnich i ich wkład do rozwoju kultury i nauki 1860–1918, Galicja i jej dziedzictwo*, t. 6, *Nauczyciele galicyjscy*, pod red. A. Meisnera, Rzeszów 1996, s. 86.

¹⁸⁰ J. Amborski, *Książka do nauki francuskiego*, cz. I, Lwów 1893, cz. II, Lwów 1894 i cz. III, Lwów 1895; tenże, *Wypisy francuskie*, cz. I, Lwów 1896, cz. II, Lwów 1897; A. Świtkowski, *Wypisy francuskie do użytku młodzieży*, Kraków 1865, 1871, 1873, 1883; tenże, *Główne zasady języka francuskiego ze stosownymi ćwiczeniami*, Kraków 1878; S. Węcowski, *Książka do nauki języka francuskiego dla klasy V*, Lwów 1907, dla III i IV klasy książki ukazały się w 1908 i 1910 r., rec. M. Piekarski, „Museum” R. XXV, t. I: 1909, s. 87-88.

¹⁸¹ J. Dybiec, *Nauczyciele krakowskich...*, s. 90.

¹⁸² A. Barwiński, *Ruska czytanka dla gimnazji*, Lwów 1871; tenże, *Wypisy z ruskiej literatury narodowej XIX w.*, Lwów 1905; B. Łepki, *Czytanka ruska*; tenże, *Wypisy. Kurs niższy*, Lwów 1904; Ogonowski, *Staroruska chrestomatija dla wyższych klas*, Lwów 1881.